Д. Т. СТРАШИМИРОВЪ.

154

ЛЕВСКИ

ПРЕДЪ

КЪКРИНСКАТА ГОЛГОТА

ИСТОРИЯ и КРИТИКА.

О, майко моя, родино мила,
Защо тъй жално, тъй милно плачешъ?...
Плачи, тамъ близо, край градъ София,
Стърчи, азъ видѣхъ, черно бесило,
И твой единъ синь, Българийо,
Виси на него съ страшна сила.

Хр. Ботевъ.

СОФИЯ
ИЗДАТЕЛСТВО „ФАКЕЛЪ“

1927 - № 1017
XXXI D. 3/201

Д. Т. СТРАШИМИРОВЪ.

ЛЕВСКИ ПРЕДЪ КЪКРИНСКАТА ГОЛГОТА

ИСТОРИЯ и КРИТИКА.

О, майко моя, родино мила,
Защо тъй жално, тъй милно плачешъ?...
Плачи тамъ близо, край градъ София,
Стърчи, азъ видѣхъ, черно бесило,
И твой единъ синь, Българийо,
Виси на него съ страшна сила.

Хр. Ботевъ.

По независящи отъ автора причини, коректурата е допустнала множество печатни грѣшки въ текста. Поради това, умоляваме читателя да има предвидъ списъка за поправки въ края на книгата.

СОФИЯ
ИЗДАТЕЛСТВО „ФАКЕЛЪ“.

8639

Печатница „Независимость“ А. Д.
София, ул. Гурко 32. — 1927 г.

Вмѣсто предговоръ.

Авторитетни приятели ми обърщаха внимание, да не съмъ полемизиралъ повече съ нови писатели: казалъ съмъ досега доста по предаването на Левски. Бѣхъ и съмъ съгласенъ съ това. Установихъ дѣянията на попъ Кръстя, нарекохъ ги съ името имъ и посочихъ заблужденията на неговитѣ защитници. А истината, еднажъ казана, не печели Богъ знае що, да я повторимъ. И това е тъй.

Но все пакъ, липсваха нѣкои подробности, които азъ желая да запазя за историята. И безъ друго, подробноститѣ сж, които всѣкога решаватъ. Слабиятъ, бързо прескача всичко и лети къмъ обетованата земя: заключението, на което се кланя — както тълпата се кланя слѣпо на водителя си, когото обожава. Но науката си има по-други грижи. И истината е, че въ оная по-широка биография, която готвя за Левски, тия подробности на полемиката не биха намерили мѣсто.

И после въпросътъ за мене, въ настоящия случай, лежи още и другаде. Азъ си оставамъ убеденъ, че ония историци, които въ най-ново време намериха изгода да казватъ, че нѣма предателство, и които, като Пилатъ, омиха ржце да не отговарятъ за угодливостьта си предъ тогова и оногова — азъ си оставамъ убеденъ, че тѣ сж, които отвориха пжть на безпжтицата и дадоха цена на обезценената мисъль у насъ. Тѣ сж, — тѣзи поклоници на моралнитѣ скруполи — тѣ сж, които култивираха и култивиратъ невежеството, които възцариха и възцаряватъ слѣпотата въ нашия публиченъ животъ. Тѣ сж, които разюздаха безокитѣ да видятъ и сакатитѣ да пипатъ въ царството на клюката. Които насърдчиха неподготвенитѣ да могатъ и недоученитѣ да знаятъ. Да могатъ и да знаятъ повече, и да смѣятъ и да говорятъ по-високо отъ тѣхъ. Защото сами тѣ решиха да мълчатъ.

Така, на менъ се падаше и пада се още да говоря.

1927, май.

Д. Т. С.

БИБЛИОТЕКА

I

НОВЪ ЗАЩИТНИКЪ НА ПОПЪ КРЪСТЯ

(Д. Кацевъ—Бурски: Истината по предаването на Василъ Левски, Анкета извършена въ Ловечъ 1925. София, 1926. 191 странички $^{1}/_{32}$ малъкъ форматъ).

Отбелѣзахъ наслова на тази книжка за по-голѣма точность, но нѣма особено да се занимавамъ съ нея; тя не заслужава внимание като литературенъ или като наученъ приносъ. Като литература, тя не е достатъчно грамотно написана; а като история, тя е изцѣло некритична.

Авторътъ на книжката, обаче, излиза единъ новъ защитникъ на п. Кръстя. Азъ желая този пѫть да разгледамъ системно всички спасители на тоя интересенъ предатель, безъ да отмина и г. Д. Кацевъ-Бурски, като новъ пришелецъ въ фалангата.

По хронологически редъ, зачатъцитѣ на спора кой предаде Левски виждаме да се очъртаватъ още веднага следъ освобождението. Самъ п. Кръстю, на 29 ноември 1879, се опита, въ формата на една дописка, да се противопостави писмено срещу едно обвинение въ предателство, станало общонародно противъ неговата личность.

Но полемиката взе своя истински буренъ устремъ едва въ началото на нашия новъ вѣкъ. И точи се отъ тогасъ двaесеть и петь години, пребоядисана въ непримиримата страстность на нашитѣ политически борби. Цѣлъ четвъртъ вѣкъ! Въ нашата литературва азъ не познавамъ друго по упорито състезание на бойното поле на перото.

Три главни становища се очъртаха отъ начало и досега: 1. Че едничъкъ предатель на Левски е п. Кръстю, ловчански свещеникъ; 2. че не п. Кръстю, а Маринъ попъ Лукановъ и Д. Пъшковъ, близки другари на Левски, сѫ негови предатели и 3. че нѣма предателство, а турцитѣ сами

открили началника на българскитѣ бунтовници нѣкѫде недалечъ отъ Ловечъ, и сами го обградили и хванали.

Обвинението противъ п. Кръстя, като предатель, е най-старо отъ всички три становища по време, и изтича отъ самия Левски. То предхожда дори самото предателство. Пръстътъ на съмнението върху двамата вѣрни другари на Апостола има за свой родоначалникъ попъ Георги Антиповъ — пакъ Ловешки свещеникъ. Това датира отъ доста рано следъ освобождението, но излиза на повърхностьта едва кѫде началото на настоящия вѣкъ. И най-подиръ, третото примирително становище, че нѣма никакво предателство, иде въ наши дни, отъ 1923 и неговъ авторъ е стариятъ учитель Н. Станевъ, най-новъ биографъ на Левски.

Върху дветѣ първи становища азъ се произнесохъ неотдавна, [1]) ще обоснова сега по-подробно предпоставкитѣ си и ще се занимая съ третото становище [2]).

Нашиятъ авторъ, К.-Б., държи за обвинението на п. Георги Антиповъ противъ Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, но е прибавилъ и нѣщо ново, което не е ново. То е, въ сѫщность, едно заблуждение на автора.

Въ 1873 — скоро следъ смъртьта на Левски — Любенъ Каравеловъ излѣзе съ бележка въ „Независимость", (№ 38) съ която оповестяваше, че предатели на Апостола били Добре Механджия и Пано Петковъ Бонджора, „отявленъ занкянинъ". Но единъ месецъ по-късно (№ 47), голѣмиятъ писатель отъ миналото поправи грѣшката си, като посочваше вече п. Кръстя за истински и единственъ предатель.

Нашиятъ авторъ не е знаелъ тази поправка и гради книгата си върху първото известие. Той върши това съ чувство дори, че изнася нѣщо ново, което не е било оценено до сега [1]). Подобно заблуждение е голѣмъ блъфъ и непростима грѣшка за единъ исторически авторъ.

„Хората се интересували — заключава той въ края на произведението си — разбрали сѫ, писали сѫ и просто обвиняватъ Добря Механджия и Пано Бонджора. А ние сме тръгнали да търсимъ игла въ купа слама, а не видимъ копралята, която се навира въ очитѣ ни". (Стр. 185) — Подъ ние трѣбва да разбираме другитѣ писатели, които не споделятъ заблуждението на нашия авторъ. А „хората"—споредъ простонародния лексиконъ — това е самъ Л. Каравеловъ.

Азъ приведохъ горния цитатъ не само за да илюстрирамъ лекомислената самоувѣреность на този авторъ, но едновременно да дамъ и образецъ отъ неговия рококо стилъ отъ махленски обръщения, шарещи цѣлото му съчинение и отдавна излѣзли отъ мода.

Първата половина на книгата се пълни съ разпита на доживѣли съвременици. Това е, което авторътъ нарича „анкета" въ заглавието на своето произведение.

Втората половина заематъ умозаключенията на г. К.—Б., проба отъ които току-що дадохъ.

Разпитътъ на лицата е субективно воденъ. Всичко е подвеждано подъ заблужденията или подъ преднамерения аршинъ на автора. Така че, всичко отъ край до край е некритично.

Освенъ това, на лицата се приписватъ слова и мисли, които тѣ не сѫ казали. Това трѣбва да бѫде корегирано, доде хората сѫ още живи. По-подиръ провѣрката ще стане невъзможна. Поколението ще чувствува смутъ, и бѫдащиятъ историкъ ще се намери въ затруднение.

Своята анкета г. К.-Б. е произвелъ въ Ловечъ, пролѣтьта 1925 — както самъ бележи това въ наслова и въ предговора на книжката си. Азъ посетихъ тоя градъ на октомврий, следующата година. Всички разпитани хора бѣха

---

[1]) В, „Миръ", май 1926, № № 7771—2: „Левски въ Кькринското ханче".

[2]) Презъ 1923, петдесетгодишнина отъ смъртьта на Левски, излѣзоха нѣколко автори съ отдѣлни книжки за Апостола, между които на първо мѣсто стои Н. Станевъ, а после и Ст. Чилингировъ, който тръгна по пжтя на първия Председателя на комитета „Василъ Левски" въ Ловечъ държа речь, оповестена широко въ вестницитѣ, издаде и особенъ афишъ въ духа на сѫщитѣ схващания, че нѣма предателство. Тѣзи схващания се подеха отъ разни страни въ дневния печатъ.

[1]) При една среща съ г. К.-Б., който ми е личенъ знакомъ, азъ бѣхъ обърналъ вниманието му върху дветѣ бележки отъ Л. Каравеловъ, но той, види се, е изпусналъ изъ видъ втората. „Ние бѣхме забравили бележката на Л. Каравеловъ — нотира той сега подъ редоветѣ въ книжката си, като подразбира първата бележка — и не сме я имали предвидъ при разследванията въ Ловечъ, благодаримъ на г. Д. Страшимировъ, че ни подсети". (стр. 78).

на лице. Освенъ това, г. К.-Б. бѣше успѣлъ да публикува бележкитѣ си по разпита. [1]) Хората сега държаха на ржка списанието и сочеха ми страницитѣ и редоветѣ, дето бѣха чели себе си.[2])

Всички разпитани протестираха, и азъ обещахъ да поправя грѣшкитѣ на автора. Всѣкой случай, нѣма да се спирамъ по редъ на разпита на всѣко лице, макаръ да зехъ бележки почти отъ всички. Главнитѣ въпроси се повтарятъ и метода на прекрояванията, възприетъ отъ автора, става ясенъ отъ два-три образци.

Почвамъ отъ Д. Пъшковъ — най-старъ и най-важниятъ отъ всички засегнати лица.

Стариятъ революционеръ билъ казалъ на г. К.-Б.; „Попъ Кръстю никога не е билъ председатель на комитета въ Ловечъ, а такъвъ бѣше само Маринъ п. Лукановъ. (Стр. 25).

Дветѣ подчъртани отъ менъ думи сж съчинение на автора.

Д. Пъшковъ казалъ на г. К.-Б. само следното: „Въ наше време председатель бѣше Маринъ п. Лукановъ. Попъ Кръстю бѣ касиерь на комитета".

Предъ менъ побѣлѣлиятъ комитетски човѣкъ добави още: „Отде да знамъ, какво е ставало следъ нази въ Ловечъ. Не го зная и днеска. И отде да знамъ на коя страна ще обърне г. К.-Б. моитѣ думи, та хичъ баре да съмъ мълчалъ предъ него".

Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ бѣха арестовани на 30 октомври, 1872, бѣха откарани подиръ въ София, сждени тамъ отъ специаленъ сждъ и пратени на заточения въ Диаръ-Бекиръ. Отъ тази дата, когато сж арестовани или когато ги откарватъ за София на 13 ноември, до хващането на Левски, на 27 или 28 декември 1872, за председатель на комитета остава п. Кръстю. Ако Д. Пъшковъ е знаялъ какво става следъ тѣхъ въ Ловечъ, щеше да го каже на г. К.-Б. Предъ менъ потвърди, обаче, че нищо не му е говорилъ по този предметъ, както и въ показанията му не е имало следа отъ това. Но авторътъ, съ дветѣ си прибавки, е успѣлъ, всепакъ, да преиначи смисъла на думитѣ му.

[1]) „Християнка", книжкитѣ отъ май и септември, 1926.

[2]) Книжката на г. К.—Б., която разглеждамъ сега, излѣзе въ края на сжщата 1926 година, декември месецъ. Разпититѣ сж препечатани въ нея изъ „Християнка" безъ всѣко изменение.

А да предположимъ даже, че стариятъ човѣкъ не помни точно, какъ се е изразилъ предъ г. К.-Б., и че наистина му е казалъ — да речемъ — онія две думи: „никога" и „само": това е доказателство, че той не е знаялъ какво става въ Ловечъ, следъ като тѣ напущатъ града, и главно, че не е знаялъ, въ каква вредна за Д. Пъшковъ смисъль може да ги употрѣби г. К.-Б. Въпросътъ за председателство на п. Кръстя е известенъ само на познавачи и при това, той досега не е изучаванъ и аргументиранъ основно. Нашиятъ авторъ търси да отхвърли председаталството, за да спаси п. Кръстя отъ тежки подозрения, свързани съ това му качество. Той търси сжщо и да метне тия подозрения въ предателсто върху другитѣ набедени — Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ, — като подвелъ по-първия отъ двамата да се самообвинява. Защото — това ще видимъ по-подиръ—следъ първитѣ арести въ Ловечъ, само като председатель на комитета п. Кръстю можеше тъй искустно да устрои черното си дѣло: да предаде Левски.

Г-нъ К.-Б. смѣта, види се, че като премахне п. Кръстя отъ председателството, то и вината му за предаване на Левски ще изчезне. Една безпомощна метода за изучване. Върху п. Кръстя тежатъ още безброй подозрения, та това нѣма да го спаси. И тия безброй подозрения не засѣгатъ въ никой случай Марина п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, върху които, г. К.-Б. явно иска да прехвърли предателството.

Д. Пъшковъ билъ казалъ още на нашия авторъ: „Маринъ п. Лукановъ, като председатель, получаваше отъ другитѣ комитети пари. Попъ Кръстю бѣше само членъ въ привременното правителство и касиеръ на мѣстния комитетъ, а не и на временното правителство" (Стр. 14, сжщо и 168).

Или просто изтълкувано: Маринъ п. Лукановъ е не само председатель, но и касиерь на привременното правителство, и като такъвъ, той получава пари отъ другитѣ комитети, извънъ Ловечъ, и разполага съ тѣхъ; а п. Кръсто е касиерь само на мѣстния Ловчански комитетъ, и като такъвъ, нѣма въ ржцетѣ си пари отъ други комитети.

Касае се, п. Кръсто тукъ да се спаси сжщо отъ чуждитѣ пари, които бѣ злоупотрѣбилъ, както по-преди биде спасенъ отъ председателство или предателство. Касае се още, паритѣ отъ чужди комитети, които п. Кръсто злоупотреби, да се

прехвърлятъ върху Маринъ п. Лукановъ, който да остане истински злоупотрѣбитель.

Но въ Ловечъ нѣма две комитетски тѣла, а сѫществува само едно: Ловчански комитетъ. На Левски трѣбаше едно седалище, дето всички комитети въ България и централниятъ комитетъ въ Букурещъ да отправятъ кореспонденцията си до шефа на вѫтрешната организация. И за такова седалище той избра Ловечъ. Отъ тукъ и Ловчанскиятъ комитетъ се нарече централенъ за вѫтрешностьта. [1]) Но той е единъ.

По сѫщи начинъ, въ Ловечъ нѣма двама председатели, и двама касиери, има само единъ председатель и единъ касиерь. Както нѣма и централенъ комитетъ и мѣстенъ Ловчански комитетъ, защото комитетътъ е единъ. Следователно, касиерьтъ е единъ, съгласно революционниятъ уставъ, и този касиерь е п. Кръстю. Председательтъ може случайно да приеме пари отъ нѣкѫде, но хората ще чакатъ квитанция. Книгата за квитанции държи касиерътъ, и той е, който ще получи формално паритѣ, и който ще се отчита или ще отговаря за тѣхъ. Така гласи уставътъ.[2])

[1]) Изразътъ „привременно правителство“ се употрѣбяваше презъ периода на временнитѣ (провизорни) комитети, докато се установи и гласува уставътъ, пролѣтьта 1872, въ който за привременно правителство не се споменува вече. Употрѣбяватъ го безразборно Ст. Заимовъ, а по него и Н. Станевъ, До 1872 Левски носеше печатъ: „Привременно правителство въ България“, заменень сега съ печатъ: „В. Р. Ц. К. въ България“.

[2]) Касиерътъ самичъкъ отговаря предъ комитета за събранитѣ отъ него пари, председателътъ не отговаря. Текстътъ на устава е изриченъ — сравни: Ст. Заимовъ: „Василъ Левски“, 1895, стр. 104, гл, IV, чл. 6 и 7.; сѫщо: „История по Априлското възстание“ отъ менъ, т. I, Уставъ-проектъ: „длъжностьта на касиера, точки 1 и 2, стр. 119; Уставъ: гл. IV, чл. 6 и 7, стр. 130. — Членъ 7 гласи: „Касиерътъ на централния комитетъ ще дава пари на сѣкѫде и за всичко, но само съ разрешението на комитета. Сѣко едно решение, за да се дадатъ пари, трѣба да е писмено“. Което ще рече, че председателътъ или самиятъ комитетъ могатъ да зематъ отъ касиера пари само срещу писменъ документъ, който касиерътъ задържа за оправдание или отчитане на смѣткитѣ си. Всѣкакви други комитетски пари, минали по неизвестенъ начинъ въ ржцетѣ на председателя, съставляватъ злоупотрѣба „съ служебната власть“ и тая злоупотрѣба се наказва съ смъртъ — гл. IX, чл. 9. „Ако нѣкой касиеръ издаде за нѣщо пари, безъ знанието на комитета, или ако земе да усвои най-малката часть отъ повѣренитѣ му суми, то ще да се накаже съ смъртъ“. Гл. IX, чн. 11. (Ист. на Апр. възст. т.I. стр. 134). Значи, касиерътъ и по приятелски, и по никой начинъ не може да отстѫпи на председателя каква да е часть отъ повѣренитѣ му пари.

Д. Пъшковъ, членъ на централния комитетъ [1]) и клѣлъ се въ име на устава на тоя комитетъ, не е могълъ да не знае уставния текстъ и не е могълъ да изговори предъ г. К.-Б. думитѣ, които тоя му приписва. Излишно е да прибавя, че той протестираше предъ менъ по най-категориченъ начинъ: „Азъ не мога да кажа подобни глупости“.

Така че, приписаното на Д. Пъшковъ остава за смѣтка на самия г. К.-Б. То остава и като свидетелство противъ тоя авторъ, и свѣдочи ясно, че той не познава организационното дѣло на Левски и изобщо, не познава комитетската организация отъ онова време въ България.

Въ време на четитѣ, презъ 1867 и 1668, се издаватъ специални прокламации, подписани отъ име на „Привременното правителство въ Балкана“ или сѫщо „въ България“. Това се прави за уплаха на султана. Но тѣзи прокламации се печататъ въ Букурещъ и не отговарятъ на никаква дѣйствителность. Само по-късно — въ Априлското възстание — изразътъ доби реално съдържание: Панагюрскиятъ комитетъ се обяви за привременно правителство и прати заповѣдь до другитѣ комитети да се хванатъ за оржжие.[2])

И накрай, Д. Пъшковъ билъ изповѣдалъ предъ нашия авторъ: „Ние не бѣхме сѫдени, а ни изпратиха съ другитѣ на заточение. Тамъ бѣхме добре, защото получавахме пари“ (стр. 16).

Касае се пакъ да се прехвърлятъ върху Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ всички подозрения, които тежатъ върху п. Кръстю. Или по-добре, въпросътъ е, да се оправдае п. Кръстю отъ най-тежкитѣ сбвинения, които се хвърлятъ върху него. Срѣщу дадено обещание да предаде Левски, той бѣше пустнатъ отъ затвора, и срѣщу извършеното предателство, бѣше покровителствуванъ отъ турската власть. Д. Пъшковъ е заставенъ да признае — по съчинение на ав-

[1]) Ст. Заимовъ белѣжи, че е билъ подпредседатель („Василъ Левски“, биография, стр. 112).

[2]) Израза Привременно правителство г. К.-Б. е заимствувалъ, види се, отъ г. Н. Станевъ. Последни пише: „Попъ Кръстю билъ развитъ свещеникъ, голѣмъ поклонникъ на Раковски, членъ на Привременното правителство въ Ловечъ“ и пр. (Василъ Левски“, второ издание, стр. 170).

тора — че тѣ, заедно съ неговия другарь, сѫщо сѫ били покровителствувани и пратени на заточение, безъ да бѫдатъ сѫдени. Освенъ това, тѣ тамъ получаватъ пари — разбира се — отъ турската власть, „за указана услуга“ (стр. 186). Защото — разсѫждава авторътъ — не е възможно да сѫ получавели отъ дома си пари: „Доколкото знаемъ отъ споменитѣ на заточеницитѣ, никой не се е ползувалъ съ такива превилегии. Писма не сѫ могли да получатъ, та камо ли пари“. Свърхъ всичко това, Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ били пуснати на свобода и търгували въ Диаръ-Бекиръ. „Нашитѣ заточеници — обяснява още авторътъ — измираха въ Мала-Азия отъ гладъ и мизерия. Никой се не грижеше за тѣхъ. Повечето време оковани въ вериги, тѣ измираха въ влажнитѣ кауши на тюрмата, разбира се, само осѫденитѣ отъ 3—15 години, а тия на вечно заточение били свободни и получавали по 60 гроша. И то Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ! Отъ 25 души само за тѣхъ това благоволение! Това е приказка отъ 1001 нощь. Колкото за жестове отъ подобенъ родъ, турското правителство не правеше безъ причина и за ненаправена услуга.“ (Стр. 187).

Фактитѣ, обаче, и тука сѫ на лице и говорятъ съвсемъ друго. Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ сѫ осѫдени на вечно заточение, присѫдитѣ сѫ публикувани въ всички тогавашни турски вестници, а сѫщо и въ нѣкои европейски. Тѣ не се признаха предъ сѫда за съучастници въ съзаклятието, иначе, щѣха да бѫдатъ осѫдени на смъртъ и обесени. Не сѫ издали никого и нѣматъ никакви заслуги предъ турската власть.

Авторътъ не е осведоменъ и не е проучвалъ отъ близо въпроса, какъ живѣяха нашитѣ поборници на заточение. Всички лежатъ въ затворъ отъ начало, но биватъ пускани постепено да живѣятъ въ града, да работятъ и да вадятъ препитанието си. Пущането става по благоволение на началството. Немирнитѣ или които то нарочи за немирни и за опасни да злоупотрѣбятъ съ свободния животъ въ града и да избѣгатъ, биватъ задържани. Ст. Заимовъ бѣше заточенъ въ 1873 — нѣколко месеци следъ Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ. Маститиятъ комита е живъ и здравъ още, азъ го виждахъ нарочно сега и питахъ го по въпроса, който ни занимава. Всички били пустнати, пустнатъ билъ той, и живѣли свободно въ града. Мѣстната арабска община отъ хри-

стияни се застѫпила за тѣхното освобождение. Както е известно, той сполучи скоро да избѣга, за да бѫде хванатъ пакъ презъ Априлското възстание въ 1876, въ което взе участие, за да иде втори пѫть на заточение. Сега щеше безъ друго да изгние въ затвора, ако не бѣ освобождението на България и последвалата го обща политическа амнистия. Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ бидоха освободени да живѣятъ въ града по благоволението на валидесултанъ — майката султанова — до която тѣ бѣха отправили телеграфическа молба. Тѣ сѫщо сполучиха да избѣгатъ отъ Диярь-Бекиръ.

На затворницитѣ се предвиждаше редовно продоволствие въ затвора. За освободенитѣ да живѣятъ въ града, това продоволствие се е смѣтало въ пари — 60 гроша месечно, което прави 40 стотинки на день, и което тѣ сѫ получавали по право и безъ разлика за всѣки заточеникъ. При това, кореспондирали сѫ съ домашнитѣ си, получавали сѫ писма и пари, споредъ състоянието си. [1])

---

1) Д. Пъшковъ кореспондира съ брата си Сѫйо въ Сопотъ, Ловешко. Тази кореспонденция е запазена у дѣдо Вълю Стоевъ, воденичаръ до сѫщото село и близъкъ нѣкога на бащата на двамата братя. Синътъ на Сѫя, зѫболекаръ сега въ Ловечъ, пази писмо № 14 (мартъ, 14 1875). Дѣдо Вълю подарилъ на Д-ръ Н. Сѫевъ това писмо, защото въ него бащата на доктора пише на брата си въ Диаръ-бекиръ, че му се родилъ синъ, а тоя синъ — е сѫщиятъ Н. Сѫевъ, зѫболѣкарь. Писмото почва наивно: „Приехъ Ви писъмцето отъ 27 януарий“, Приелъ го на 9 мартъ. Обяснено е, защо било закъснението: падналъ дебелъ снѣгъ „5 педи“ и пощата нѣкое време спрѣла. Поща до село! Обяснява оскѫдията, поради която сега не могли да пратятъ пари. Другитѣ писма у дѣда Вля трѣбва да сѫ още по-интересни, азъ посетихъ стареца въ воденицата му, но той още не се съгласява да ги предостави на проучване. — У г. Б. Дяковичъ, директоръ на Пловдивската народна библиотека, се пазятъ сѫщо такива нѣколко заточенски писма, останали отъ баща му. Едно писмо, отъ 12. VII, 1869, е адресувано до В. Манчовъ, заточеникъ въ Ангора, подписано отъ 24 души заточеници въ Диаръ-Бекиръ. Известява му се, че тѣзи заточеници били пуснати да работятъ въ града, получавали редовно вестници отъ Цариградъ: „Македония“, „Право“ и др. Получавали телеграми, писма и пр. отъ Свищовъ. (Това сѫ свищовскитѣ заточеници отъ 1867, въ свръзка съ четата на Филипъ Тотя). Писмо отъ Т. Т. Бошняковъ, получилъ пари отъ Свищовската община — 50 лири — и пр. Ф. Симидовъ обнародва писмото на Анастасъ п. Хитовъ отъ Плѣвенъ, другарь на М. п. Лукановъ и Д. Пъшковъ въ Диаръ-Бекиръ, писмото е отъ 1 юлий 1873. Анастасъ моли брата си Данаилъ въ Турно-Магурели, въ Ромѫния, да му прати 20 лири,

Сѫщо е разпитванъ отъ г. К.-Б. седемдесеть и петь годишниятъ протоиерей Евстати п. Стефановъ, заселенъ въ Ловечъ въ 1874 г., една година следъ смъртьта на Левски. Светиня му билъ заявилъ: „На менъ лично е много тъмно твърдението на Д. Пъшковъ и Маринъ п, Лукановъ, че п. Кръстю злоупотрѣбилъ 8000 гроша. Попъ Кръсто ми казваше, че последнитѣ пари, 500 лири, които имало въ касата, взели членоветѣ на комитета, понеже такъвъ билъ реда: щомъ се събере известна сума, председательтъ вземалъ и изпращалъ или за оржжие или за изплащане на разноски по организирането на комитетитѣ. Попъ Кръстю не взималъ отъ другитѣ комитети пари, а само отъ членоватѣ па Ловчанския. Паритѣ отъ другитѣ комитети получавали: Левски и председательтъ Маринъ п. Лукановъ, които издавали и квитанции. Попъ Кръстю водилъ само смѣтководната книга — тевтеръ“.

Стариятъ черковенъ служитель отрече предъ менъ да е говорилъ подобни нѣща. Това е една плетеница отъ противоречия, отговарящи само на побърканитѣ схващания на нашия авторъ, които упознахме доста до сега. Една смѣсица отъ фантазии и отъ едно пълно непознаване на комитетскитѣ работи. Попъ Кръстю не земалъ отъ други комитети пари, и пакъ имало въ касата му 500 лири, които председательтъ зелъ да изплати разноскитѣ „по организирането на комитетитѣ“. Което ще рече, че въ касата е имало пари отъ други комитети. Попъ Кръстю земалъ пари само отъ членоветѣ на Ловчанския комитетъ, значи, билъ касиеръ на комитета въ Ловечъ, издавалъ квитанции като такъвъ, а председательтъ Маринъ п. Лукановъ издавалъ квитанци срещу пари постжпили отъ други комитети, значи, билъ касиеръ за тая цель. Което ще рече сжщо, че има два вида касиери и два вида квитанции, което не е казано никжде въ устава. Ако приемемъ сжщо, че п. Кръстю е водилъ само „смѣтководната книга — тевтеря“, трѣба да приемемъ еднакво, че въ Ловечъ е имало два комитета: единиятъ централенъ, а другиятъ мѣстенъ, и п. Кръсто билъ касиеръ на единия и писарь на другия.')

щялъ да отвори дюгенче — „нѣкое кюше“ — за да си вади препитанието. Другитѣ двама получавали редовно пари и кореспонденция, За това писмо ще има да говоримъ и по-подиръ („Сила“, бр. 4, стр. 44, 1923).

') Въ устава точно стои: „Касиеринътъ на централния комитетъ ще да приема пари отъ частнитѣ комитети или отъ други кои и да е мѣ-

Разпитванъ е билъ — да споменемъ още — гимназиалниятъ учитель г. М. х. Недѣлчевъ. Той прочелъ показанията си въ книжката на г. К.-Б., видѣлъ се прекроенъ, обезличенъ, наклеветенъ отъ последния и отговаря му съ перо въ ржка. Земамъ тоя отговоръ като документъ и ще цитирамъ изъ него нѣкои по-характерни мѣста. „Азъ — пише г. Недѣлчевъ — който имахъ стучай да говоря съ тия, които сж посочени въ Вашата книга — обръщението е лично къмъ автора на книгата, г. К.-Б. — предъ менъ почти всички казваха: този човѣкъ или не знае какво пише, или умишлено иска да ни осрамоти; той не държи смѣтка за честь, за правда, за истина“. А относително своитѣ лични показания. г. М. х. Недѣлчевъ бележи, като се обръща пакъ къмъ автора: „Кажете ми какъ да мисля за Васъ и Вашата книга? Какъ да си обясня всичко туй, което сте поставили подъ моето име? Та азъ да не съмъ фирма за лъжи и измислици?“

Показанията на г. М. х. Недѣлчевъ засѣгатъ нѣкои подробности изъ биографията на Пано Петковъ Бонджора, които сж интересни сами по себе, но които не влизатъ въ рамкитѣ на моята тема. Още повече, че азъ отъ начало още споменахъ за личностьта на Бонджора. Тамъ изчерпахъ всичко, което можеше този човѣкъ да ме интересува сега. Главното бѣ, че не мога да тегля Бонджора въ оная мрежа на предателството, което костува живота на Апостола, и да повторя заблуждението на г. К.-Б..

Сжщо не мога да се спра по отдѣлно върху показанията на останалитѣ 8—10 лица, които е разпитвалъ г. К.—Б. Бихъ рискувалъ да повтарямъ едни и сжщи въпроси, безъ сжществена важность за разглеждания отъ мене предметъ — впрочемъ, азъ предупредихъ за това и по-рано.

ста и ще да дава разписка подъ номеръ; той ще да ги записва въ касиерската книга и ще явява за тѣхъ и на комитета, за да се записватъ и въ главната комитетска книга“. — Гл. IV, чл. 6. Което ще рече, че ако комитета въ Ловечъ е централенъ комитетъ — върху което никой отъ досегашнитѣ исторически автори не спори — то и касиерътъ тамъ е касиеръ на централния комитетъ и т. н.

II

ПОПЪ КРЪСТЮ И ДНЕШНОТО НАШЕ ДУХОВЕНСТВО.

Интересна е оная ревность, която хора като г. К.-Б. развиватъ въ наше време, за да спасятъ на всѣка цена п. Кръстя отъ отговорность. Но не само това. Жално е още, че на сѫщата ревность сѫ жертва и други наши писатели. Защото въ броя на защитницитѣ на п. Кръстя азъ считамъ и ония, които твърдятъ, че нѣма предателство.

Това е една ревность, за която, споредъ менъ, нѣма мѣсто въ областьта на правдата и истината. А такава область, най-напредъ, е всѣко историческо изучване,

При това, важно е, че тази ревность, за която е дума, се прикрива дори подъ булото на нѣкакви благонравни обществени предпоставки. Искатъ да спестятъ една черна страница, единъ срамъ за историята на нашия народъ. Срамъ, завещанъ отъ духовно лице. Искатъ да спасятъ престижа на духовния санъ. Трѣба тоя престижъ дѣйствително да е накърненъ, иначе не бихме имали какво-годе логично оправдание да го спасяваме.

Разисквания отъ тоя родъ, изобщо, представляватъ не малъкъ интересъ. Притова, интересъ не само отъ една страна. На пръвъ редъ, думата е зе характеристика на нашето време. И после, тукъ имаме — мисля — една особена картина за нашето писателство въобще. И най-подиръ, тия разисквания представляватъ интересъ лично и за менъ: азъ трѣба да изясня темата си и отъ това становище. Трѣба да изясня, дали чрезъ обвиненията, които поддържамъ срещу п. Кръстя, азъ нося щета върху духовния санъ и наранявамъ днешното наше духовенство изобщо.

Презъ време на анкетата си, пролѣтьта 1925, или малко по-рано, г. К.-Б., е билъ натоваренъ да напише история на една света обитель. (Стр, 36—38). На пѫть къмъ последната — февруарий с. г. — той почналъ своята анкета въ Ловечъ, а привършилъ я малко по-подиръ, юний месецъ,

когато се връща отъ тамъ. За историята на светата обитель той получилъ авансова сума, която му е позволила, види се, да пѫтува и да прави изучвания — между друго, и по спорния въпросъ за попъ Кръстя. А може би, историята на светата обитель е само претекстъ или прикритие въ цѣлата обстановка. Г-нъ К.-Б. нѣма нуждната подготовка за подобенъ родъ съчинения.

Презъ сѫщата година, 1925 г. К.-Б. нашироко обходи провинцията въ България, за да държи сказки отъ историческа тема. Въ тѣхъ той главно защищаваше името пакъ попъ Кръстя. Съ една дума, той не само „анкетира“ въ защита на една своя опредѣлена клиентела, но още обикаля провинцията, става проповѣдникъ за сѫщата цѣль.

И изглежда, притова, че както всѣкѫде г. К.-Б. има за вдъхновителна потенция на своята защита предателя на Левски, п. Кръстя — едно духовно лице отъ миналото — така и материалната и скрита пружина на цѣлото му движение се състои въ единъ живъ контактъ съ духовни срѣди отъ настояще време.

Анкетата си г. К.-Б. бърза да публикува въ „Християнка“ — едно духовно списание. Азъ мисля даже, че едва ли би се намерило въ България друго списание, което да публикува подобна една „анкета“, като неговата.

Азъ не бихъ подчъртавалъ последното обстоятелство, ако то не носеше въ себе си нѣкои особени качества — искамъ да кажа, ако не бѣхъ челъ на гърба на означеното списание съ едъръ шрифтъ: „Всички материали се изпращатъ до редакцията на сп. „Християнка“ — София, Св. Синодъ. На сѫщия адресъ се внасятъ сумитѣ и става записването“.

Разбира се, азъ не зная конкретно да посоча интимнитѣ подбуди на нашия авторъ, да защищава на всѣка цена памятьта на едно обвиняемо въ българската история лице, което — случайно, разбира се — попаднало да принадлежи на духовния санъ и да интересува, по единъ или другъ начинъ, Българския синодъ. Нито искамъ да си присвоя правото да тълкувамъ въ тази или онази смисъль цитиранитѣ по-горе съвпадения, които признавамъ, че сѫ отъ чисто външно и материално естество. Но за мене е важенъ повода, който ми се дава,—както отбелѣзахъ,—да направа тукъ нѣ-

кои обощающи разсѫждения, неизбежни въ градежа на моята тема.

Азъ съмъ убеденъ, че ако въ пѫтя на кое и да е историческо изучване предъ историка се изпречатъ факти, задѣващи обществената чувствителность, или накърняващи, да речемъ, авторитета на духовното съсловие — азъ съмъ убеденъ, че историкътъ трѣбва да отбележи фактитѣ най-хладнокръвно тъй, както той е постѫпвалъ при всѣки другъ случай, и при всѣко съсловие отъ друго по-обикновено естество. Така, имено, и при нашия специаленъ случай съ попъ Кръстя; защото, наистина, азъ съмъ принуденъ тукъ да стоваря тежкитѣ обвинения въ предателство върху едно лице отъ духовенъ санъ, но правя това не по моя вина.

Така че, въ подобни обвинения, привеждани по чисто наученъ дългъ, не трѣбва да се подозира никакъвъ съсловенъ антагонизъмъ отъ моя или отъ ничия страна—никакво странично попълзновение, освенъ една високо независима дань къмъ историята, къмъ истината. За историка, действително, всѣка преднамереность би била престѫпление по-скоро къмъ самия себе, отколкото къмъ накърненото съсловие. Той престава да е историкъ, щомъ е преднамеренъ. И въ такъвъ случай, струва ми се, самиятъ му трудъ дори не би представлявалъ ценность за никого; еднакво и за тия, които черни, както и за ония, които е искалъ, може би, да защити.

Да атакувашъ или да защитишъ едно съсловие, което живѣе и действува въ наше време, — безразлично кое — ще рече, да минешъ въ областьта на дневната политика. Едно отъ двете: или съсловието е много силно, та е застрашило интереситѣ на друго съсловие, до което си близъкъ, или е слабо, та само е застрашено отъ другиго, който не е съ тебе, та нападашъ едното и защищавашъ другото. И въ двата случая, обаче, ти еднакво вземашъ позиция въ актуалнитѣ ежби на живота; еднакво—и когато нападашъ, и когато защищавашъ.

И ако, притова, ти излизашъ като историкъ и мѣсишъ интереситѣ на съсловието днесъ, съ интереситѣ на съсловието отъ вчера, ти вършишъ двойно престѫпление; оневиняваш клиентелата си отъ днесъ, като си оневиняваль оная отъ вчера. Обезличавашъ и тая, и оная. Ти мѣсишъ едната съ другата, което ще рече, не познавашъ ни едната, ни другата. Това е престѫпление за историка. И както вече казахъ, историкътъ тука отрича самъ себе си, преди всичко.

Но за цѣлата акция — особено въ случая съ нашитѣ автори — вече е важно, чия е инициативата; дали на историка, или на съсловието. Кой кого е подвелъ; съсловието ли историка, или историкътъ подвежда съсловието. Но тъй като едно цѣло съсловие никога не говори, а има приказката си чрезъ свои избраници, то въпросътъ става по-определенъ; дали нѣколко души сѫ подвели едного, като плащатъ услугитѣ му, или единъ е подвелъ нѣколко други, и си прибира парсата. А действието все пакъ, е едно: и за тукъ, и за тамъ — касае се, да се защити или да се покровителствува едно цѣло съсловие.

Но това е, разбира се — една криворазбрана преди всичко защита — безъ разлика, дали иде отъ тукъ, или отъ тамъ, като инициатива. Само съ тая разлика, може би, че единъ човѣкъ, самъ за себе, е винаги по-лукавъ, отколкото много заедно. Единъ не може да ползува мнозина, освенъ съ инициатива или хитрина, а мнозина винаги ползуватъ едного, като сборна или материална сила. Така, прочее, единъ видъ обскурантизмъ се вмъква, по частични подбуди и пѫтища, — вмъква се въ областьта на чиститѣ разисквания и на историческата истина. Вмъква се като интересъ на цѣло едно съсловие. Или по-добре, съсловието се вмъква само и става орѫдие на тъмния спекулантъ.

Азъ освѣтлявамъ процеса, безъ да съмъ визиралъ опредѣлено лице. Безъ да искамъ да визирамъ. Азъ подчъртавамъ само възможноститѣ. Притова, азъ мисля, че предупреждавамъ, а то е отъ полза за когото трѣба. Още повече, че този процесъ заслужва най-тежкитѣ епитети, като описание, или характеристика. Но той може да бѫде плодъ и на едно просто невежество или на едно простодушно увлечение. Увлечение и отъ тукъ, и отъ тамъ, убедени, че вършатъ добро за съсловието, за обществото. Едно добро, което не е добро.

Между това — то е излишно, може би, да го бележа — историята не познава отдѣлни лица, не познава избрани съсловия. Тя не познава никого като виновенъ или невиновенъ; тя знае истината. Тя повѣствува хладнокръвно за случка или случки изъ миналото, като една голѣма, цѣлокупна истина. Нищо повече. Така и съ п. Кръстю; азъ по-

ветсвувамъ за цѣлата случка съ предателството, което той е извършилъ, и не върша нищо друго.

Четете единъ романъ, помислете си, че романистътъ защищава единъ герой противъ всички други участвуващи въ действието или обратно: че зема страната на всички противъ единъ — това не е романъ. Не е художество. То не остава свобода на нашето въображение, на нашитѣ чувства за изборъ. А ний като избираме, като сме свободни, учимъ се. Учимъ се да знаемъ, да сѫдимъ. Не ни трѣба за всѣки герой прикачена панделка, като знакъ на принадлежность къмъ симпатиитѣ на автора.

Историята е сѫщо едно художество, едно художествено повествование, като едновремено си остава наука. При туй — както Шиллеръ казва: Die Weltgeschichte ist das Weltgericht — свѣтовната история е свѣтовниятъ сѫдъ, — тя е сѫдъ на свѣта, на народа. А сѫдътъ не може да взема страна.

Така че, истината — като история — и интереситѣ или защитата на едно съсловие — безразлично кое — сѫ две несъизмѣрими величини.

Отъ друга страна — по-конкретно земено — истината, въ смисълъ на едно историческо изследване, се държи въ факти, документи и обстановка. Прочее, никои лични показания — отъ когото и да излизатъ тѣ — никоя защита, отъ кѫдето и да иде тя, и на край, никои съображения за санъ, за име, за съсловие и пр. — колкото етични, благи, предохранителни за обществото и да сѫ тѣ: никое и всички, не отговарятъ ли на фактитѣ, документитѣ и обстановката — всички падатъ сами отъ себе, падатъ безапелационно. Усилията на изследователя отиватъ на празно.

Азъ слушахъ лани сказката на г. Н. Станевъ, държана въ Университета — аудитария 45. Темата бѣше пакъ предаването или хващането на Левски. Старият учитель, дългогодишенъ председатель на съюза на гимназиалнитѣ учители у насъ, изтъкна съ изкрено и простодушно чувство — изключваще всѣко подозрение въ преднамѣреность — онова притѣснение или даже неудобство, което чувствували преподаватели въ горнитѣ класове на гимназията, принудени да посочатъ попъ Кръстя — единъ свещеникъ — за предатель на великия синъ на нашето племе.

Да си призная, менъ никога не ми е идвало на умъ

подобно притѣснения—безразлично при какви случаи: предъ учаща се младежь или предъ цѣлото общество. Азъ заварихъ живъ Сопотския свещеникъ. който въ 1776 предаде петимата отлични младежи, революционери отъ Клисура, избити на мѣсто и предъ очитѣ на свещеника отъ турцитѣ. Свещеникътъ ми призна всичко. Призна грозното си дѣяние, трепереше самъ отъ разказа си. Азъ изложихъ подробноститѣ до една, повествувахъ хладнокръвно, макаръ да ме възмущаваше до дънъ душа стореното, не скрихъ нищо. („История на Априлското възстание", т. III, стр. 277). Двaесеть и петь години отъ тогава. И не мислихъ тогасъ, не съмъ мислилъ отъ тогасъ за сана на предателя, за неговото съсловие, не мисля го и днесъ, като го споменувамъ. Предателството е едно човѣшко дѣло, ангажираще волята, характера, чувствата на лицето. Свещеническиятъ санъ е единъ общественъ дългъ — единъ дългъ, преди всичко. Свещеникътъ е за мене свещеникъ само въ изпълнение на духовническата си функция, но не и въ стѫпкитѣ, присѫщи на всѣко човѣшко сѫщество.

Другъ е въпросътъ, че и личнитѣ си постѫпки въ живота единъ духовникъ трѣба да хармонира съ своя санъ: трѣбва! Азъ не мисля, никога не съмъ мислилъ другояче. Но личната постѫпка си остава лична.

И пакъ — само онова, което духовникътъ извърши като духовническа функция — но не произволно, а въ свързка и правилно, споредъ каноническитѣ разпоредби — само то ангажира съсловието. И само то може да има съсловническа цена за историята. Всичко друго е лично и си остава като постѫпка на всѣко друго лице. Като на всѣки човѣкъ, а не на духовникъ.

Наистина, ония. които се съвѣстятъ да споменатъ предъ младежьта единъ духовникъ за предатель, поставятъ въ основа на своята чувствителность и едно реално съображение. Тѣ казватъ, че, въ случая съ попъ Кръстя, липсвали положителни доказателства, които да ни убедятъ, дали той е предалъ Левски. Азъ не се съмнявамъ, тѣ сѫ искрени въ убеждението си, че липсватъ доказателства. Но убеденъ съмъ сѫщо, че макаръ споредъ тѣхъ, и да липсватъ явни доказателства за една присѫда, ще приематъ, всепакъ. че не липсватъ достатъчно улики за подозрение. И при това, ще трѣбва да приематъ, че улики съ сѫщата сила и сѫ-

щата тяжесть не падатъ върху никоє друго лице, освенъ попъ Кръстю. А щомъ е тъй, трѣба да повествуватъ въ историята и да преподаватъ въ училища подозренията като подозрения, а не да ги отбѣгватъ.

Така че, грѣшното становище, споредъ липса на явни доказателства, да отричатъ и явнитѣ улики, носи двоенъ елементъ отъ безсилие: 1) една крайность да оправдавашъ, както е крайность да осждишъ безъ доказателства; и 2) една готовность да смълчишъ и една снизходителность да прощявашъ безъ оправдание.

Двата елементи отъ безсилие падатъ отъ само себе, падатъ, по този начинъ, подъ ударитѣ на историческата истина. Историята не знае никакви предвзети съображения, не може да знае никакви морални предпазливости въ ущърбъ на самата истина.

Колкото до единия или другия елементъ на безсилието поотдѣлно, или и двата вкупомъ, известно е, че една крайность е винаги една страсть, отколкото да е една истина. Уликитѣ за едно дѣяние изразяватъ винаги една реална действителность; действителность отъ обстановка, случки, постжпки на едно подозрително лице. Една действителность отъ тоя родъ е, при това, винаги единъ фактъ, единъ цѣлокупенъ фактъ. А фактътъ е истина, и истината не може да се презре — тя е история. Тя — истината — не може да се смегчава, не може да се смълчи. Ще я смълчите днесь, ще блѣсне утрѣ. Истината е вечна.

Едно нѣщо не трѣба да губимъ изъ видъ, всепакъ. Презъ онова историческо време, за което разискваме, българското духовенство, безъ да ще, бѣше изпаднало въ едно неудобно положение. Това положение тежеше лично и върху попъ Кръстя. И то е, което първоначално го поставя въ конфликтъ съ самия себе, като духовно лице, и въ разногласие съ революционнитѣ срѣди, къмъ които се числи: числи се подъ клѣтва, като революционеръ.

Ние сме въ 1872 лѣто. Екзархията е провъзгласена. Гръцкото духовенство, което досега се явяваше като оржди на турската власть въ потисничество на нашия народъ, бива прогонено. Неговото мѣсто се заема отъ българско духовно началство. И тукъ почва една истинска трагедия за последното. Отъ водитель на народа въ националната борба за самосъзнание и национална независимость, то се вижда изеднажъ сътрудникъ на чуждата тиранска власть; официаленъ органъ за запазване редъ и спокоиствие въ чужда тиранска държава.

И тъй като, отъ друга страна, борбата за независима черква бързо прелива въ устремъ за свобода и за отхвърляне чуждото иго, като съ всесиленъ подемъ обхваща народния духъ, то антагонизмътъ естествено пламва между духовенстото, пазитель — официално и външно поне — на реда и строя, отъ една страна, и ония, които искатъ да го разрушатъ, отъ друга: между духовници и революционери.

Притова, младата българска черква, едва стжпила на краката си за независимъ национален култъ, има нужда отъ съдѣйствие на всички народни сили за уформяване, заякване и запазване на щастливо извоюваната позиция; очаква редъ въ странта и спокоиствие, за да дострои своята сграда, за да съзида себе си, като новородена, автономна, организация и главно, нуждае се отъ време, за да консолидира, за да оправдае сжществуването си. Три елемента справедливо обсебени, ревниво пазени.

А тия три елемента, сжщевременно предизвикватъ духа на революционера и ангажиратъ за вражда — ангажиратъ десеторно повече тѣ сж сжщо тъй необходими и неизбѣжни за революционната борба. Народнитѣ сили трѣбатъ, редътъ и спокойствие пречатъ, и времето не чака. Тукъ, въ революционния лагеръ, всичко кипи за да събори всичко, което пречи. Кипи за да спечели време, за да организира народнитѣ сили и да разруши робството: да махне реда и спокойствието въ тиранската азиатска държава.

Така, изъ недрата на единъ и сжщъ народъ изпъкватъ две гледища, два фронта. Възправятъ се два непримирими лагера единъ срещу другъ: духовенството, съ своята търпелива, бавна, еволюционна програма, и свѣтскиятъ борчески елементъ, съ неумолимата и свѣткавична бързаща революция.

Въ 1872 борбата е още въ своето начало. По-млади и неопитни духовници се опълчватъ противъ революционната практика. Опълчватъ се теоретично още. Централниятъ комитетъ въ Букурещъ е зелъ решение да приложи терористически методъ, за да осигури средства и успехъ за своето дѣло. Наредено е да се наказватъ съ смъртъ противницитѣ на роволюцията. Като първа жертва на това решение пада

дяконъ Паисий, протосингелъ при Митрополията въ Ловечъ и близъкъ приятель на попъ Кръстя, убитъ въ Орхание отъ Д. Общи, шефъ на революционната екзекутива. И попъ Кръстю съ горчевина бележи въ своя „трѣбникъ“ за това убийство на дякона, „който гние въ Орхание, убитъ на права Бога отъ ржцетѣ на несмисленитѣ наши народни двигатели“. Той не е забравилъ нито за случайното почти убийство, извършено отъ самия Левски, въ Денчовата кжща, въ Ловечъ — пакъ презъ 1872: „невинното младо момче, убито посрѣдъ пладне отъ несмислена ржка, на което кръвьта и днесъ вика за отмъщение“!

Раздвоението между единия и другия лагеръ е очевидно. То сжществува и въ самата душа на свещеника, противникъ, безъ друго, — и по характеръ, и по възпитание, и по санъ — на всѣко насилие. И това раздвоение, което виждаме изразено въ „трѣбника“ даже и тъй късно, въ 1881 год., — деветь години по-подиръ отъ самитѣ случки — ще да е сжществувало въ душата на п. Кръстя още понеукротимо презъ самото онова време. Хващането на самия Левски дойде пакъ въ свръзка съ терористичнитѣ посегания и конкретно, въ свръзка съ обира на Орханийската поща. Изпълнителитѣ издадоха единъ другиго си, бѣше хванатъ и Д. Общи, той продължи да посочва съзаклятницитѣ и издаде сжщо попъ Кръстя. Сжществуватъ данни, че п. Кръстю предварително е билъ противъ обира и изобщо противъ терора. И тъй като е издаденъ на своя редъ, арестуванъ и „по звѣрски начинъ принуждаванъ да изкаже всичко“, то той сжди въ „Трѣбника“ си виновнитѣ за цѣлата катастрофа, както несъмнено ги е сждилъ още тогава, когато самъ стои предъ смъртна опасность. „Тия (хванатитѣ революционери) като бѣха чисти и мждри хора и като знаяха мждро да вършатъ работата си, защо вършиха такива глупости и варварства, та доведоха работата до тамъ? Кой и защо уби дяконъ Паисиия, когато той бѣше невиненъ човѣкъ, и който и при издъхването си не изказа убийцитѣ, ако и да ги знаеше кои сж“. (к. н.) Дяконъ Паисий е знаялъ хората на терора, разубеждавалъ ги, говорилъ противъ тѣхъ, проповедвалъ противъ гласежитѣ имъ, и затова е убитъ. „Кой и защо уби — продължава попъ Кръстю — невинното младо момче въ Ловечъ, (въ Денчевата кжща) и защо отиде тамъ.[1]) Народъ ли да събужда, или кжща да обира и хора да убива. Всичкитѣ тия глупости докараха работата до тамъ, споредъ Евангелието: „имже мѣраго мѣрите, измѣрится вамъ“. Ако тъй народодвигатели се наемаха да събудятъ народа на възстание, то съ обиране кжщя и хазни, и съ убиване невинни хора ли трѣбваше да бжде?“

Това сж безъ друго, сжщитѣ ония мисли, които и дяконъ Паисий е отправилъ въ проповѣдитѣ си противъ комитетскитѣ хора, и за които е пламнала враждата противъ него. А тѣ говорятъ ясно за раздвоението въ душата на попъ Кръстя въ онова време. Той е самъ духовникъ и другарь на Паисий и едновремено е привърженикъ на комитета. Ето тука е трагедията. Нея всѣкой трѣбва да разбере и трѣбва всѣкой да разбира, който ще повествува за всичко последвало съ п. Кръстя, доде той да предаде Левски.

Но нека се върнемъ пакъ до нашитѣ разсжждения. Този непримиримъ антагонизмъ между дветѣ воюващи партии преди освобождението, не сжществува въ наше време. Нѣма условия за него въ наши дни. И съ една дума, ако говоримъ за недостойни дѣла, извършени нѣкога, въ миналото, отъ нѣкой духовникъ, толкова повече не можемъ и не бива да бждемъ подозирани днесъ въ прикритъ антагонизмъ къмъ духовното съсловие. Нѣма елементи днесъ въ нашия животъ за това. Като сме модерна държава, духовенството въ наши дни заема едно безобидно за никого положение. То стои на страни отъ обществените или партийни страсти, и то е заето и длъжно е да е заето само съ религиознитѣ си функции. Така щото, само въ областьта на последнитѣ може то да бжде сждено, като съсловие. Всѣка простжпка на духовникъ отъ частно естество трѣба да се разглежда, както се и разглежда предъ сжда, като такова на обикновенъ гражданинъ. Всѣка чувствителность или всѣко смълчаване предъ младежьта, е грѣшка противъ доброто възпитание. Една отъ най-добритѣ чърти на англо-саксонското възпитание — което е образцово въ новитѣ времена

[1]) Богатитѣ хора сж били предупреждавани да внесатъ известна сума за комитета. Ако не внесатъ съ добро, принуждавани сж на сила, обирани сж или убивани. Такъвъ е случаятъ съ Денча, сжщо богатъ човѣкъ. И герой на терористическото изпълнение въ случая е самъ Левски.

— е обръщане съ младежьта като съ пълно оформени личности. Истината не трѣба да се пести предъ никого.[1])

Притова, нека погледнемъ на въпроса и отъ практическа страна. Едно подозрение или обвинение, хвърлено върху духовно лице, не е отъ естество да унизи, да смути кого и да е било въ практическия животъ или да пакости изобщо на духовното съсловие. Последното се обслужва, по-скоро и се ползува въ случая. Всѣкой би трѣбало ревностно да посочи на ржководителитѣ на духовното съсловие едно духовно лице, което съ простжпката си ни учи, че не е съумѣло да хармонира възпитанието и дѣлата си въ частния животъ съ достоинството на дълга, което му се налага отъ важното положение и отъ високия санъ въ обществото. Съсловието трѣба да благодари, че е било улеснено да се ориентира правилно за дѣлата на единъ недостоенъ свой членъ.

Между друго, г. К.-Б., когото малко време забравихме, но вече достатъчно споменувахме, ни е далъ показанията и на високопоставени духовни лица въ полза на попъ Кръстя, Ловчанскиятъ епископъ Максимъ и Негово Високо Преосвещенство Максимъ Пловдивски, председателствуващъ Светия Синодъ, сж били, безъ друго, убедени, че служатъ на истината и науката съ ония свои думи, които сж повѣрили на този авторъ. Не сж нито подозирали, вѣрвамъ, оная незавидна кавалкада отъ лъжи и прекроявания, къмъ която ще бждатъ дръзко причислени, като сподвижници.

Притуй, презъ устата на едного отъ тия двама високопоставени пастири авторътъ е ангажиралъ името и на нѣкогашния глава на нашата черкова, Негово Бпаженство покойни Иосифъ I. За съжаление, и тукъ защитата на попъ Кръстя се води по единъ пустословенъ и жалъкъ начинъ, който намѣсто да ангажира ума и знанието на читателя, освѣтлява нечистото намерение на автора предъ цѣлото общество.

Ловчанскиятъ епископъ, повидимому, е помислилъ, че съ нѣколко сухи канцеларски фрази ще разреши единъ дългогодишенъ споръ изъ историческата наука. „Въ архивитѣ на Метрополията — казалъ той — нѣма никжде

[1]) Любопитниятъ читатель може да намери подробности върху това преимущество на Англо-саксонското възпитание у Иполиръ Тенъ: „Notes sur l'Angleterre".

споменато името на попъ Кръстю, въ смисъль, да е билъ наказванъ или пъкъ провиненъ въ нѣщо". — По-добре, че нѣма никжде споменато, защото нѣмаше за нищо да служи. Каноническитѣ наказания или провинения щѣха по-скоро да говорятъ за сжжденията на ония, които сж ги упражнили, отколкото за фактическата страна на въпрсса. И преосвещениятъ Епископъ продължилъ още: „Попъ Кръстю е назначаванъ отъ негово блаженство екзархъ Иосифъ за орханийски архиерейски намѣстникъ" (стр. 28). По-добре, че е билъ назначенъ и отдаленъ отъ Ловечъ, та ни дава поводъ ний да си правимъ по-други заключения, отколкото може да е мислилъ Негово Преосвещенство.[1])

Колкото до Пловдивския Митрополитъ Максимъ, председателствуващъ Светия Синодъ, той тълкува още по-отблизо работата — подъ редакцията на г. К.-Б., разбира се. „Орханийци — казалъ той — дошли да молятъ Негово Блаженство да не имъ изпраща предателя п. Кръстя. На това той имъ казалъ, че той знае, кой е предалъ дякона". А той, безъ друго, е знаялъ, че п. Кръстю е предателтъ и затова не имъ и казалъ, кой е предатель. „Попъ Кръстю — продължилъ Митрополитътъ — не е билъ виновенъ, и Негово Блеженстао никога не би го допустналъ да свещенодействува съ него въ единъ и сжщи храмъ." И май че не го допустналъ, както се вижда. Но Пловдивскиятъ Архиепископъ завършилъ показанията си: „Негово Блаженство ималъ съображения да не съобщи името на предателя" (Стр. 50). Разбира се, че той наистина е ималъ съображения, да не съобщи на Орханийци името на предателя, и все пакъ да имъ го изпрати за архиерейски намѣстникъ, за да се отърве отъ него.

Сжщитѣ или подобни показания нашиятъ авторъ е вложилъ въ устата на стария Ловчански свещеникъ попъ Евстати, съ когото се запознахме вече. Свещеникътъ билъ казалъ: „Негово Блаженство бѣше голѣмъ формалистъ и догматикъ, нѣмаше да позволи на попъ Кръсто да служи съ него, па ще е и да го аргоса. (Стр. 8). Добре е сторилъ негово блаженство дето всепакъ не му е позволилъ да служи

(' Трѣба да се има предвидъ, че Иосифъ бѣше Ловченски Митрополитъ, преди да бжде провъзгласенъ за Екзархъ, а то ще рече преди или до освобождението, когато п. Кръстю се намира подъ всесилното покровителство на турската власть, за да не може никой да го побутне.

съ него, па ще е и дето не го аргосалъ. Ималъ е свои съображения. Впрочемъ, старіятъ Ловчански свещеникъ изповѣда предъ менъ, че не е говорилъ подобни думи, и че тѣ му сж натрапени отъ г. К.-Б.

Колкото до Негово Блаженство, лицата, които цитиратъ думитѣ му и твърдятъ възъ основа на тѣхъ, че е знаялъ кой предаде Левски, тия лица не съобщаватъ точно какво е знаялъ и какъ, отъ де го е знаялъ Негово Блаженство. Тѣхното намерение само е, да ни разколебаятъ да не винимъ п. Кръстя. Тѣ искатъ да ни кажатъ, че Негово Блаженство е знаялъ, какво п. Кръстю не е предатель и че предатели на Левски сж други.

А като тъй, азъ се постарахъ да не кажа нищо отъ себе си. Ограничихъ се да имъ посоча само, колко сж несигурни и даже двусмислени тѣхнитѣ увѣрения. Тѣ тълкуватъ думитѣ на Негово Блаженство въ една смисъль, както имъ се нрави, а азъ изтъкнахъ, че сжщитѣ думи може да криятъ въ себе си и друга мисъль. Всѣкой случай, азъ и сега съмъ ясенъ въ указанията си толкова, колкото тѣ сж самоувѣрени въ своитѣ едностранчиви тълкования.

Между това, безразлично е за менъ — помимо всичко: въ полза или не на моето становище — безразлично е, въ научна смисъль, дали Негово Блаженство е наистина знаялъ онова, което му приписватъ. Безразлично е дори, ако не е знаялъ нищо, а го товарятъ сега съ чуждици. Самъ азъ не се грижа твърде, дали е знаялъ или не. Историята не се грижи въобще за знанието или незнанието на нѣкого. Тя е едничка, която знае и която трѣба да знае.

Но тукъ не е дума нито за личностьта на историка. Историята е нѣщо само за себе си. Тя е съвъкупность отъ методъ и искуство. Земете, напр., едно случайно убийство: пушката нечакано се изпустнала, убиецътъ се уплашилъ и избѣгалъ. Предстои, сега, да възкръсимъ случката въ всички подробности и да откриемъ убиеца. Дошла полицията, пристигналъ следователя, съставили актъ и пр. Трупа прибрали, констатирали смъртьта черно на бѣло, умрѣлиятъ е предаденъ на близкитѣ му, погребанъ е еди кога, еди кжде и въ присжтствие на еди кого и пр. Това е една случка. Ако бжде отъ по-голѣма важность, ще се превърне въ историческо произшедствие. Фактитѣ, подробноститѣ сж на лице. никой не отрича, че случката е действителность. Отъ тукъ

почва и историята: отъ реалната и неуспорима съвъкупность на подробности, които съставляватъ една случка или едно произшедствие: съставляватъ единъ факъ за себе си въ живота. Тукъ историята ще приложи метода на всестранното последователно изучване — методъ, налаганъ отъ науката. Подробноститѣ ще се подбератъ чрезъ критически разборъ и ще се поставятъ всѣка на свое мѣсто, по значение, по време, по близость и пр. Изкуството ще цименти частитѣ и ще ги свърже въ единъ цѣлокупенъ образъ. Всичко това е вънъ отъ личностьта на историка и вънъ отъ услугитѣ на съучастници и случайни свидетели, които помнятъ, и които говорятъ за произшедствието.

III

ПЪРВОТО ЗАПЛИТАНЕ НА П. КРЪСТЮ ВЪ МРЕЖАТА НА ПРЕДАТЕЛСТВОТО.

Онази обстановка, която още първия моментъ ангажира Ловчанския свещеникъ въ черното дѣло да предаде Левски, е твърде интересна отъ психологическа страна. И главно, тя е фактична. Като начало и като решающъ моментъ, нейнитѣ подробности не се оспорватъ отъ никой писатель досега. Полемиката, която плъмва по-късно, се държи, както ще видимъ, за частности отъ по-послешнитѣ моменти. Ето защо, тукъ трѣба да бждемъ подробни и внимателни. Тази първа обстановка, прочее, — съ нейния исторически колоритъ отъ онова време — ни се рисува въ следния образъ. [1])

---

[1]) Въ консеквенция на изказанитѣ отъ менъ мисли по историческия методъ, азъ ще се държа само за неуспоримитѣ факти и за документитѣ, които познаваме, или съ които разполагаме. Живитѣ източници или споменитѣ на отдѣлни съвременници ще използувамъ само доколкото отговарятъ на фактичното и документираното положение на нѣщата. Ще бжда систематиченъ, за да не наруша симетрията въ моето кжсо изложение досежно спокойното и широко повествуване за цѣлата случка остава да дамъ въ биографията на Левски която готвя.

Обира на пощата отъ Орхание става на 19 септемврий 1872 г. До края на сѫщия месецъ, съзаклѣтницитѣ — комитетски хора — се издаватъ единъ други. Въ началото на октомврий е заловенъ самъ Димитъръ Общи, началникъ на извършеното въ име на комитета терористично посѣгателство. Заловенитѣ патриоти изъ Тетевенъ, Етрополе и Орхание пригръщатъ мисъльта да искажатъ предъ турската власть цѣлата съзаклѣтническа организация. Съ това тѣ цѣлятъ да отбиятъ отъ себе си обвинението, че сѫ обикновени крадци и разбойници, както и да смегчатъ, може би, собствената си сѫдба. Димитъръ Общи пригръща сѫщото решение.

Тѣзи обстоятелства сѫ истинската база на всичко, което следва въ Ловечъ. Комитетскитѣ членове тукъ сѫ били на страната на Д. Общи за обира, тѣ сѫ морални съучастници. Поради туй, тѣ очакватъ сѫщо да бѫдатъ издадени.

Така че, съ настѫпване на нечаканата и нещастна развързка съ случката въ Орханийско, настѫпва и тежка морална криза въ самитѣ членове на централния помитетъ въ Ловечъ. Тѣ или трѣба да приематъ системата на Д. Общи и да продължатъ да се само издаватъ единъ други, или да жертвуватъ себе си, споредъ клѣтвата, която сѫ дали въ името на народното дѣло и на революционния уставъ.

Самъ Левски е билъ противъ обира. (Арх. I. 75)

На 7 октомврий Ловчанскиятъ Комитетъ писмено предопреждава Апостола да не идва за скоро време въ града имъ. Издайничеството отъ Орханийско сѫ въ пъленъ ходъ, има страхъ, поразията да не се пренесе и въ Ловечъ, въ момента, кога пристигне Левски, и да бѫде заловенъ и той. Така че, доблестенъ е основния духъ, който диша изъ това писмо, той е достоенъ за авторитѣ си революционери. Тѣ бързатъ да предвардятъ своя водитель, безъ толкова да мислятъ за себе си. Гледатъ да спасятъ каквото може още да се спаси, па макаръ сами да загинатъ.

Положението е наистина критическо. Но и самъ Левски е билъ предвидливъ, и неговата предвидливосъ дава сега плодове, спасява донѣкъде положението. Той не е довѣрявалъ на Димитра Общи, който нѣкое време го придружаваше въ обиколкитѣ, и не го запознавалъ съ всички членове на централния комитетъ. (Арх. I. 74.) Така, Общи е могълъ сега да спомене предъ сѫда въ София имената само

на двоица изъ Ловечъ: Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ. Той посочилъ и единъ попъ за членъ на комитета, но името му не е знаялъ. И турцитѣ хващатъ—заедно съ наименуванитѣ двама—още и стария попъ Луканъ, единъ невиненъ човѣкъ. Хващатъ го вмѣсто попъ Кръстя, касиеръ на Комитета, защото, очевидно е, че сами органитѣ на властьта въ Ловечъ не сѫ осведомени за повече. Това трѣба да се запомни добре.

Троицата сѫ били хванати на 30 октомврий.[1]) Тѣ стоятъ арестовани и задържани въ Ловечъ.

Презъ това време въ турскитѣ правителствени срѣди настѫпва известно разочарование. Числото на арестованитѣ е порастнало неимовѣрно. Това заплашва да компрометира Турската държава предъ европейския свѣтъ. Ето тъй, отъ Цариградъ е последвала бърза заповѣдь, да се прекратятъ масовитѣ арести. Отъ сега ще се туря ржка само на сигурно доказани виновници. И главно, на по-видни революционни водители.

Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, прочее, биватъ задържани въ Ловечъ до кѫде срѣдата на ноември. Властьта презъ това време въ Ловечъ полага известни усилия, тѣ да се признаятъ въ съучастничество.[2]) Цельта тукъ е двойна: като се признаятъ, да посочатъ и свои другари още. Но безъ резултатъ. Двамата успѣватъ да държатъ мълчание.

Додето тѣ сѫ въ Ловечъ, моралнитѣ изпитания, на които е изложенъ попъ Кръсто, като тѣхенъ другарь и като виденъ членъ на комитета, сѫ още на половина. Истинската криза за него настѫпва съ тѣхното експедиране — заедно съ попъ Лукана — за София. Тукъ, предъ сѫда, ще стане най-подиръ явно, че не стариятъ Луканъ, а други попъ е посочениятъ отъ Д. Общи съучактникъ, и тогава ще хванатъ него. Както действително се и случва.

---

[1]) Споредъ една вересия, попъ Луканъ е билъ хванатъ нѣколко дни по-после.

[2]) Въ Цариградъ сѫ освѣтлени вече, че обирачитѣ на Орханийската хазни не сѫ разбойници, а революционни агенти и тамъ гласятъ да пратятъ въ София специална сѫдебна комисия или единъ чрезвичаенъ държавенъ сѫдъ съ особени инструкции отъ политическо естество. Забавянето на Ловчанскитѣ затворници да не бѫдатъ незабавно експедирани за София стои въ свръзка и съ това обстоятелство. Въ София сѫ предупредени да не развързватъ на своя глава нишката на революционното съзаклятие, преди да пристигнатъ специално за тая цель назначенитѣ лица.

Пѫтьтъ отъ Ловечъ до София, презъ Орхание — при тогавашнитѣ съобщителни средства — е два дни. Отправени на 13 вечерьта, тѣ сѫ въ седалището на сѫда едвамъ на 15 ноември. Престояватъ въ затвора 3—4 дни, додето бѫдатъ повикани на разпитъ и на очна ставка съ Д. Общи, който ги издаде. Тука предателтъ вижда грѣшката си или грѣшката на ловчанскитѣ власти, освобождава невинния старецъ, полъ Луканъ, и иска да хванатъ по-младия „кѫсъ попъ“ — който не е другъ освенъ попъ Кръстю.

Въ Ловечъ е телеграфирано на 17 ноември — най-рано — че стариятъ попъ се освобождава, и че трѣба да бѫде хванатъ и отправенъ въ София по-младиятъ попъ.

Попъ Кръстю, прочее, е хванатъ и арестуванъ въ Ловечъ на 17 ноември вечерьта или на следующия день, 18 ноември най-рано. Но той е държанъ само една нощь въ ареста и пуснатъ зараньта. Пуснатъ е да си отиде въ кѫщи, както и да се движи свободно изъ града. Не е отправенъ въ София.

Тукъ е възелътъ на фактитѣ и последицитѣ.

Презъ тази нощь, безъ друго, попъ Кръстю е билъ изправенъ най-подиръ лице съ лице предъ фаталното решение, предъ което стояха двамата му другари, хванати преди него: или да последва примѣра на Д. Общи като издаде себе си и още други, които може, или да мълчи по образецъ на двамата си предшественици, и да понесе, като тѣхъ, тежкитѣ последици: да бѫде отправенъ въ София, да бѫде сѫденъ и пр.

Така почва и развръзката за него презъ тази нощь.

Попъ Кръстю изповѣда самъ въ „Трѣбника си“, че нея нощь, въ затвора, билъ „съ звѣрски начинъ принуждаванъ да обади всичко“. Но тамъ имаме и други указания — пакъ отъ самия него подчертани — указания, които ни говорятъ за състоянието душевно, въ което той се е намиралъ.

Явно е, че е билъ принуждаванъ и насилванъ: въ това нѣма защо да се съмняваме. Не е въпросъ за размѣра на насилията. Явно е сѫщо, че п. Кръстю трѣбало да преодолѣе тежката обстановка и да земе едно решение.

Но тукъ има едно сериозно заплитане на нѣщата да преодолѣемъ. Така че, не е достатъчно по-нататъкъ да излагаме или да повествуваме само фактитѣ въ хронологически редъ. Трѣбва да минемъ къмъ психологическа анализа.

Двамата другари на попъ Кръстю отъ Ловечъ сѫ хванати преди него. Додето тѣ се маятъ въ Ловечъ, той не е обезпокояванъ. Но щомъ отиватъ въ София, идва телеграфическа заповѣдь да задържатъ и него и да го отправятъ за София.

Попъ Кръстю е останалъ, прочее, съ впечатление, че двамата му другари отъ Ловечъ сѫ го издали. Той пише: „Защо като се хванаха тѣхна милость изъ Ловечъ и се откараха въ София, и телеграфътъ пристигна за п. Кръстя? Ловченскитѣ труженици сѫ били издадницитѣ.“[1])

Дописката — или черновка отъ дописка, въ отговоръ на обвинения за предателство, лансирани въ вестницитѣ—прочее, дописката изъ която цитирамъ тѣзи редове, е писана отъ п. Кръстя на 29 ноември 1879 — седемь години следъ случката съ него въ Ловечъ. Ако той следъ толкова време остава убеденъ, че неговитѣ другари сѫ го издали, то още повече това убеждение ще да се е гнѣздило въ неговата душа презъ онази страшна ноемврийска нощь, когато бива хванатъ и изтезаванъ въ Ловчанския затворъ.

Както се знае, освобождението на България дойде скоро, заточенитѣ другари се върнаха. Попъ Кръстю можеше презъ това време да се осведоми по-добре. Но той не е успѣлъ, както виждаме, да направи това. Попречили му сѫ нѣкои обстоятелства, до които ще се докоснемъ по-подиръ.

Естествено е, че тази вѣра въ ниската постѫпка на другаритѣ му Маринъ п. Луканавъ и Д. Пъшковъ не само го е оскърбявала и озлобила душевно, но тя го е правила нелогиченъ и беззащитенъ предъ мѫчителитѣ. Той не е могълъ да отрече съучастничеството си. Негови близки другари се самопризнаватъ въ вината и посочватъ и него за тѣхенъ сподвижникъ, не остава, освенъ той самъ да се преклони и да направи сѫщото.

Ето отъ тука, прочее, и фразата, която знаемъ вече — „Кой стана причина да уловатъ п. Кръстя и съ звѣрски начинъ да го принуждаватъ да обади всичко?“ („Трѣбникъ“ стр. 52). Тая фраза добива сега за насъ едно по-опредѣлено

---

[1]) Д-ръ Стояновъ: „Градътъ Ловечъ“. стр, 52. — Дописката въ „Трѣбника“ на попъ Кръстя е препечатана въ тази книга точно, и за улеснение на читателя азъ цитирамъ изъ нея. Оригиналнъ на „Трѣбника“ се пази въ Народната Библиотека.

значение. Попъ Кръстю се е самопризналъ и изказалъ е, каквото можелъ или каквото е счелъ за нуждно да изкаже.

За тоя тежъкъ фактъ ни говори сѫщо тъй недвусмислено и друго едно мѣсто изъ дописката въ „Трѣбникъ“. И дори тукъ имаме по-ясно указание, какъ попъ Кръстю е излѣзълъ изъ опасното положение, въ което самопризнанието го въвежда. „Такивато глупави работи (издаване единъ другиго) — казва се тамъ — имаха и такъвъ край. И тоя край щеше да бѫде по-дебелъ, ако п. Кръстю не постѫпи нѣкакъ разумно, като видѣ че по другиначинъ не ще може да се погаси належащиятъ пожаръ, и съ единъ искуственъ начинъ да убеди правителството, че не сѫществува такова нѣщо, което се дири отъ София, споредъ доказателството на софийскитѣ затворници т. е. въ Ловечъ каква работа има и кои и колко сѫ участницитѣ. Ако п. Кръстю бѣше такъвъ, за какъвто тия мислеха, дали тогава не можеше той да изкаже толкова работи и да увлече въ примка толкова души, споредъ както я караха тѣхна милость.“ (Стр. 53).

Имаме две тези: 1. попъ Кръстю не е избралъ пѫтя на „тѣхна милость“ въ София и 2. всепакъ „разумно“ и „по искусенъ начинъ убедилъ правителството“ за нѣщо.

Методата на първитѣ затворници изъ Орханийско, Тетевенско и пр. въ София знаемъ вече. Тѣ предпочетоха да издадатъ всички подробности по революционната организация, за да не минатъ за обикновени разбойници и обирачи на пощата; гледаха да посочатъ колкото се може повече свои другари, за да облегчатъ сѫдбата своя и на всички. Очевидно, тази система п. Кръстю е избѣгналъ, но само отчасти.

Остава обстоятелството, че той е билъ убедилъ правителството за нѣщо. Тукъ е централниятъ пунктъ на загадката. Пита се: въ какво е убедилъ или е могълъ да убеди правителството? И пита се още: какъ и срещу какво правителството го е освободило? По кой „искуственъ начинъ“ то ще да е било убедено да го освободи?

Кой е този „искуственъ начинъ“?

Отъ София се искало — „споредъ доказателството на софийскитѣ затворници“ — попъ Кръстю да обади „каква работа има въ Ловечъ и кои и колко сѫ участницитѣ.“ Той отклонилъ правителството, да не настоява за това.

Тука имаме работа съ едно неестествено поставяне на

въпроса отъ страна на п. Кръстя. Фактически, то е втори етапъ отъ неговата заблуда. Първия етапъ познаваме и той е: п. Кръстю е предаденъ отъ Д. Общи, а мисли, че сѫ го посочили Ловчанскитѣ му другари. Той е убеденъ, съ една дума, че въ затвора въ София всички предаватъ, а фактитѣ, всепакъ, говорятъ противъ това. Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ нито себе си издадоха, нито кого и да е другиго. По-късно тамъ дойде и Левски, и той не издаде никого. Ний още има да се върнемъ по тоя въпросъ.

Та не всички въ София предаватъ. И това е първата заблуда на п. Кръстю. Втората не е въ по-малко противоречие съ обстановката и фактитѣ.

И наистина, телеграфътъ отъ София не е носилъ по-друга заповѣдь, освенъ да хванатъ п. Кръстя и да го експедиратъ да отговаря предъ сѫда въ София. Да мислимъ другояче ще рече, да грѣшимъ противъ логиката. Че и самъ п. Кръсто тъй обозначава съдържанието на телеграфическата заповѣдь. Тамъ, предъ сѫда, той имаше да отговаря за каквото го попитатъ.

Освенъ това, трѣба да си припомнимъ пакъ, че правителството се бѣше стреснало отъ голѣмата цифра на ареститѣ, които насърдчаваше самъ Софийския паша, и отъ Цариградъ последва заповѣдь, властьта да се ограничи само съ излавяне на ржководни личности въ революционната организация — което отбелѣзахме и по-рано. Въпросътъ е, дали п. Кръстю е знаелъ за тази разпоредба и да не се бои че властьта въ Ловечъ има интересъ да почне масови арести. Тукъ е ключътъ за втората негова заблуда.

Въпреки тѣзи разпоредби, попъ Кръстю, отъ друга страна, пакъ е изтезаванъ въ затвора „да обади всичко“ — както ни увѣрява самъ. Така че, остава да видимъ, дали това е допустимо.

Органитѣ на властьта въ Ловечъ има още да дебнатъ, тѣ има да ловатъ още ржководни революционери и следъ попъ Кръста. Тѣ иматъ интересъ да бѫдатъ информирани въ подробноститѣ за Ловечъ. Освенъ това, съ изтезанията върху хванатия виденъ комита, тѣ вървятъ, навѣрно, въ пѫтя на личната ревность. Искатъ да услужатъ колкото се може по-добре на своята държава. Това може най-лесно да се допусне.

Отъ разпититѣ въ София властьта изнесе заключението,

че изъ великата империя на султанитѣ кръстосва опасенъ врагъ на държавата, и отъ Цариградъ последва заповѣдь до всички административни центрове, да направятъ всичко за да уловятъ шефа размирникъ. Официално даже, една сума се предвиждаше, като възнаграждение, за хващането на Левски.

Ето това е, безъ друго, очевидната пружина за оная ревность, която полицията въ Ловечъ показва съ изтезанията надъ п. Кръстя. Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, додето сѫ въ Ловечъ, сѫ разпитвани сѫщо всѣки день, тѣмъ е обѣщавана сума, да обадятъ всичко за Левски. Разликата съ п. Кръстя сега е само въ жестокостьта на обноситѣ съ него. Но и то, само споредъ неговото показание. Защото— както намекнахъ вече — не е въпросъ за размѣра на изтезанията, предъ които е отстѫпилъ п. Кръстю.

А все пакъ, турцитѣ сѫ съ него по-милостиви, отколкото съ двамата негови другари, та го пущатъ веднага на свобода, додето ония сѫ отправени въ София, и отъ тамъ на вечно заточение. А заточението въ най-много случаи бѣше равно на смърть. Хората измираха често по пѫть още, а най-вечето и сигурно гинѣха отъ неволи въ самото заточение.

Та мисъльта на п. Кръстя, че главната жертва, която отъ страна на властьта се искала отъ него, т. е. да последва пѫтя на Д. Общи и другаритѣ му въ София, за да издаде множеството отъ мѣстни революционери, е ненавременна и не отговаря на истинскитѣ намерения на полицията въ Ловечъ за момента. Това е самоизмама у попъ Кръстю. И тъй като мѫчителитѣ му не ще да сѫ били слѣпи и да не видятъ неговата заблуда, трѣба наистина да приемемъ, че сѫ дали видъ предъ жертвата си, че му правятъ най-щедрата отстѫпка, като му позволятъ да мълчи за Ловечъ. А могли сѫ сѫщо да играятъ искусно, като правятъ лице че сѫ убедени, отъ увѣренията на п. Кръстя, какво въ Ловечъ нѣма нищо отъ онова, което въ София сѫ разкрили за други мѣста. И така, имено, сѫ премѣстили центъра на тяжестьта за обвиненията на друга почва.

Защото, всичко това не е изключвало личната виновность на попъ Кръстя предъ тѣхъ, като посоченъ вече и като истински съзаклятникъ.

Положението е ясно. Другаритѣ му сѫ издадени отъ

Д. Общи, отъ сѫщото лице наименуванъ е и той. Другитѣ сѫ изпратени въ София и ги сѫдятъ, за да бѫдатъ осѫдени, искалъ се прочее, телеграфически, и той, и трѣба да бѫде изпратенъ и сѫденъ сѫщо. Това сѫ фактитѣ, това е обстановката. За други факти и за друга обстановка не може да се мисли.

Неговитѣ мѫчители въ Ловечъ, като му сѫ направили най-голѣмата, споредъ него, отстѫпка за всичко и за всички въ тоя градъ, трѣба, най-подиръ, и за неговата лична вина да сѫ искали една отплата. Тази отплата е трѣбвало да бѫде сѫщо тъй една велика услуга къмъ тѣхъ отъ негова страна.

Коя е, прочее, тая услуга? коя би могла да бѫде тя срещу която попъ Кръстю ще осигури неприкосновенността на съмишленицитѣ си въ Ловечъ и ще извоюва свободата си и ще спаси и самъ главата си?

Тукъ досѣгаме вече самата ядка на въпроса за предателство.

Нека се държимъ по-близо пакъ до гласа на фактитѣ и на обстановката. Не логично е да приемемъ, че попъ Кръстю е успѣлъ да убеди полицията въ Ловечъ, какво въ тѣхния градъ нѣма съзаклятие и съзаклятници. Въ София знаятъ цѣлата истина, знаятъ я вече и въ Ловечъ. Нелогично е сѫщо да приемемъ, че този видъ успехъ на п. Кръстю— да убеди властьта въ Ловечъ—е стигалъ, щото той да бѫде пуснатъ на свобода. Това положение ние засегнахме вече. Не е властьта въ Ловечъ, която знае за състоянието на нѣщата, и тукъ, и другаде, и която може да присѫжда и да оправдава: на нея заповѣдатъ отъ София и тя изпълнява. Заповѣдано ѝ е да хване попъ Кръстя и да го експедира, тя ще изпълни това. Заповѣдьта е била телеграфическа. Трѣбвало е друга телеграма, съ която отъ Ловечъ да искатъ да се пустне попъ Кръстю. И пакъ още друга телеграма отъ София, съ която да се съгласятъ и да заповѣдатъ той да се пустне.

Защо се съгласили? Какви обещания е получила властьта въ Ловечъ отъ попъ Кръстя и, като ги съобщила въ София, отъ тамъ удобрили да го пуснатъ? На ржководнитѣ лица въ провинцията предварително е заповѣдано да заловятъ най-главниятъ врагъ на държавата, обещано имъ е повишение и възнаграждание. Каймаканинътъ отъ Ловечъ иска

да му се остави услужливото лице п. Кръстю на разположение и получава разрешение. Нищо повече.

Не е ли могълъ п. Кръстю да остане въ затвора въ Ловечъ? Отъ какво естество трѣба да е обещаната отъ п. Кръстю услуга на властьта, та да се налага той да ходи и да се движи свободно изъ града? . .

Нѣкои автори приематъ, че дописката на п. Кръстя го оправдава съвършенно. Но явно е, че подобно заключение може да чакаме само отъ наивни четци или отъ такива, които не познаватъ основно нѣщата. Премълчаваме за други, които служатъ на едно разбиране, изтичаще отъ предвзета мисъль. Една мисъль, да се оправдае на всѣка цена п. Кръстя, както е случаятъ съ г. К.-Б., или да се премълчи на всѣка цена за сжщия — както е случаятъ съ г. Н. Станевъ и др.

Азъ казахъ и другъ пжть думата си по тоя предметъ („Миръ", 7771). Казахъ я решително, и повтарямъ я тука. Авторътъ на дописката, изъ „Трѣбника" — самъ п. Кръстю— съ опита си да се оправдае предъ вестницитѣ, които го бедатъ, че е предатель, тъкмо потвърдява онова, което е искалъ да отрече. И казахъ още, че отъ всичко това излиза една смѣсица отъ отричане и отъ самопризнание. Че то е една своеобразна, заплетена и жалка, ако щете, психика.

Разбира се, не трѣба да се четатъ думитѣ, които наистина, по своя външенъ смисъль, искатъ оправдание на автора си. Трѣбва да проникнемъ въ скритата книга на душата, дето царува смутъ, дето напънътъ е неудържимъ, да се намери какво-годе — макаръ и жалко — оправдание за извършеното зло. Единъ напънъ, който — помимо думитѣ, които четемъ — говори самъ за себе си и разголва самъ нещастната душа предъ нази. Цѣлата дописка, при внимателно изучване, може да се обобщи въ една едничка мисъль. Тя подразбира нѣщо, което е извършено отъ писеца, и което не се назовава никжде. Нѣщо, което тежи на съвестьта на грѣшника, и което той не се решава да признае. Нѣщо, което той не смѣе да отрече открито, но което се старае, всепакъ, да смегчи. Така, цѣлата дописка, отъ край докрай, е нанизъ отъ оправдания предъ равно или повече виновни отъ самия писецъ. Не е апелъ, прѣмъ и честенъ, отправенъ къмъ строгата и чиста обществена съвѣсть, да се проникне тя — обществената съвѣсть — съ духа на правдата и да

оправдае невинно и жалко набедения. Не е апелъ, щото обществената съвѣсть да се проникне съ духа на правдата и, въоржжена съ него, да освободи отъ отговорность невинно и жалко набедения.

Съ една дума, това не е и не може да бжде самозащита на п. Кръстю. Тукъ имаме гласъ на провинена душа, провиненъ човѣкъ, който иска да се оправдае, защото другитѣ били по-провинени отъ него.

Душевното смущение на автора на дописката е толкова силно, че въ полемиката си съ бивши свои другари, сега негови обвинители, издава ни нѣкои подробности и тайни за самия себе си, които иначе нѣмаше отъ кжде да знаемъ. „Кой обади на правителството — пита той — че п. Кръстю зняе всичкитѣ участници въ Ловечъ по име, както и Левски де се той намира?" (52).

Този, който иска да изтръгне отъ него тайната, де се крие Левски, трѣбвало е да почне отъ това, че попъ Кръстю знае всичкитѣ участници въ Ловечъ по име и че знае де се намира и крие Левски. Така се възкрасяватъ дветѣ централни точки, върху които турската власть ще да е насочила разпита си при изтезанията на п. Кръстю въ Ловчанския затворъ: 1. да се знаятъ всички съучастници въ Ловечъ, безъ да се посѣга на тѣхъ; и 2. да се открияътъ скривалищата на Левски въ тоя градъ, и да се зематъ мѣрки, той да се залови.

Командуващитѣ лица въ провинцията сж предупредени отъ началството си двояко: 1. че за залавянето на Левски ги чака повишение въ службата и парично възнаграждение; и 2. че за масови арести на населението, за обиски изъ града, разкарвания на маловажни лица и, всѣкакви шумове отъ политически характеръ ги чака наказание.[1])

Така се разеснява и двойностьта на темата у попъ Кръстя изъ цѣлата дописка: като предаде единъ, да спаси многото въ Ловечъ, че и да спаси себе си заедно. Долавя се онуй, което той нарича, че е постжпилъ разумно, да убеди правителството съ единъ искуственъ начинъ, че не

---

[1]) Следъ залавяне на Левски, Ловчанскиятъ каймакаминъ бива повишенъ на служба въ Мала-Азия. Презъ всичкото време, доде напустне Ловечъ, той е особено любезенъ и близъкъ съ попъ Кръстя и деликатенъ спрямо цѣлото население.

сѫществува такова нѣщо въ Ловечъ". Убедилъ правителството да не дири това, което то не искаше вече да дири. Но и посочилъ му — както ще видимъ — една или две кѫщи, дето Левски слиза или може още да слѣзе.

И попъ Кръстю продължава въ тоя духъ полемиката си съ бившитѣ свои другари, сега негови обвинители. „Ако поменатитѣ труженици съ едно заплашване изказаха единъ други (и) толкова души, (а) още и невинни хора смѣсиха въ тази работа, то съ какво право и съ каква чиста съвѣсть наричатъ другиго издадникъ?"

Тѣ, разбира се, можеха наистина да бѫдатъ съ „нечиста съвѣсть" и пакъ въ обвинението къмъ попъ Кръстя да излѣзатъ прави. Но п. Кръсю, съ собствената своя смутена съвѣсть, иска да каже друго. Той мисли: 1. азъ бѣхъ подложенъ на „звѣрско" заплашване; 2. азъ не изказахъ „толкова души" и 3. азъ не изказахъ невинни хора. Което ще каже още: както вие менъ издадохте, тъй и азъ издадохъ едного другиго, но пакъ не сме наравно — вий посочихте комитетъ въ Ловечъ, за да идатъ жертва виновни и не виновни, а азъ свършихъ съ една едничка жертва, по-виновна отъ менъ и отъ вази. И пита решително, въ заключение: „Тогава, съ какво оправдание другиго наричате издадникъ?" (53)

Азъ мисля, прочее, че отъ изложеното за насъ става ясно: 1. че попъ Кръстю не е избѣгналъ да признае предъ властьта, дето е съучастникъ въ революционната агитация въ Ловечъ: 2. че той е подлежалъ неминуемо да бѫде сѫденъ и осѫденъ въ София, но бива пустнатъ въ Ловечъ; 3.—че както не е избѣгналъ да издаде себе си, така не е могълъ да не издаде де се крие или „де се намира" Левски, и 4. че е оставенъ отъ турската власть и пустнатъ на свобода въ Ловечъ, за да доизкара разкриванията си по залавяне на Левски. Постепенно ще се запознаемъ съ неговитѣ действия, които не биха били възможни, ако не е пустнатъ да се движи свободно изъ града.

Това е смисъла на общитѣ факти и на обстановката. Това е смисъла и на самопризнаниетопо извършеното отъ п. Кръстя презъ нещастната ноемврийска нощь, когато е билъ арестуванъ.

Че попъ Кръстю е издаденъ не отъ своитѣ другари ловчанци, но отъ Д. Общи, имаме достатъчно факти на лице и последнитѣ не даватъ никакво мѣсто за съмнение. Засе-

данията на чрезвичайния сѫдъ въ София бѣха почти публични, показанията на всички подсѫдими сѫ коментирани отъ съвременния печатъ, и решенията на сѫда — съобразно съ тѣзи показания — сѫ сѫщо на лице. Но до това ще се докоснемъ пакъ и другаде.

IV

ПОЛЕМИКАТА.

(Наслоения и анахронизми).

Срещу реалнитѣ действия на п. Кръстю, които сѫ начало на предателството, и които азъ цитирахъ, потвърдени черно на бѣло отъ самия него, защитницитѣ негови излизатъ съ данни отъ размѣстени и невъзможни времена и съ наслоения на чувства и усѣти отъ друга епоха. Като ги земемъ изъ цѣло, тия данни и тѣзи наслоения чъртаятъ единъ образъ на заблуждението, едно подобие на сътворенъ, цѣлокупенъ анахронизъмъ. Да не кажа, че тѣ образуватъ единъ паметникъ на безнаучния методъ, на невежеството.

Човѣкъ се чуди на неокачествимото море отъ безсилие, въ което страстьта ва временнитѣ борби е потопила даже хора, изпъчени да говорятъ въ име на историческата правда.

Всичко туй ми налага да се спра по-подробно върху произхода на полемиката и върху по-главнитѣ преходи на развитие въ нея. И това трѣба да сторя, преди да съмъ се върналъ пакъ къмъ хронологическия разказъ, какъ п. Кръстю, следъ като е почналъ предателството, стѫпка по стѫпка довършва черното си дѣло.

Така, именно моята книга се разпада на още една глава, освенъ настоящата, която токо-що подехъ. И паралелно съ перипетиитѣ на предателското дѣло, прочее, ще продължа въ следующия отдѣлъ да отбелѣзвамъ всички подробности и на полемиката.

Две сѫ — това вече знаемъ — главнитѣ точки въ присѫдата, която тежи на плещитѣ на п. Кръстя: злоупотребление на комитетски пари и предателството. Първото съставлява предпоставка, второто следва като резултатъ.

Освенъ онова, съ което въ начало се запознахме отъ показанията на протоиерей Евстати п. Стефановъ, този почтенъ старъ Ловчански свещеникъ билъ изповедалъ предъ най-новия защитникъ на п. Кръстя още следното: „Следъ освобождението — билъ казалъ той — се пустнаха слухове за нѣкакъвъ споръ за пари — смѣтки още отъ стария комитетъ. Види се, причина е било писмото на Анастасъ п. Хиновъ". Азъ цитирамъ пакъ изъ книгата на г. К.-Б. (стр. 8).

Последната алюзия за писмо е волна прибавка на автора. Всичко друго наистина е могло да бѫде казано отъ мастития протоиерей и облача една реална истина за своето време: и преди, и следъ освобождението п. Кръстя обвиняваха, че е присвоилъ комитетски пари.

Но ето какъ стои цѣлиятъ въпросъ, който не би ни занимавалъ толкова самъ по себе, но е интересенъ, защото въ своитѣ гънки крие коренитѣ на цѣлата по-късно пламнала полемика.

Спорътъ за комитетски пари, присвоени отъ п. Кръстя, води своето начало още отъ самия Левски, преди залавянето му. Това ще разгледаме въ следващата глава. Вънъ отъ това, обаче, Каравеловъ още, следъ смъртьта на Апостола — въ оная бележка въ „Независимость" отъ 1873, която знаемъ — намеква, че п. Кръстю е предалъ началника на комитетитѣ отъ любовь къмъ парата.

Каравеловъ презъ онова време живѣеше въ Букурещъ, това е известно. За всички произшествия изъ вѫтрешностьта на България, които хроникира въ вестника си, той получава сведения пакъ отъ вѫтрешностьта на страната. Кореспонденцията до него иде презъ разни пѫтища и главно, презъ Русчукъ. Най-често тъзи кореспонденция е устна. Комитетски хора, подвидъ на търговци, преминаватъ Дунава и разказватъ на голѣмия публицистъ, какво се знае и говори въ вѫтрешностьта.

Така, вѫтре въ България знаятъ и приказватъ туй, което се знае и приказва въ Ловечъ, дето живѣе попъ Кръстю и дето става хроникираното събитие. Това и донасятъ на Каравелова.

Съ една дума, трѣба да приемемъ, че въ столицата на централния комитетъ за вѫтрешностьта на България, мъл-ната работи още въ 1873 — веднага следъ смъртьта на Левски — че п. Кръстю е скрилъ у себе си и присвоилъ

комитетски пари. По-подиръ полемиката отрича това прегрѣшение на п. Кръстю не само като слухъ, но и по сѫщество. И както виждаме отъ горния цитатъ, прави се опитъ, всичко да бѫде прехвърлено върху база на нѣкаква публицистическа интрига, а отъ тамъ вече да се мѣтне върху плещитѣ на други, предназначени, вмѣсто п. Кръстю, прицелни точки на обвинението.

Така че, полагатъ се преднамерени усилия, въпросътъ за присвояване на комитетски пари да се отнесе до Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ. Съ една дума, да се отърве — както намекнахъ вече — п. Кръстю отъ отговорность. При поправка на „анкетата" на г. К.-Б., азъ посочихъ колко е противоестествено и фактически невъзможно, паритѣ, които сѫ въ рѫце на отговорния касиеръ на комитета, п. Кръстю, да минатъ въ други рѫце: други да ги присвоятъ. а невиннятъ да отговаря за тѣхъ. Върху туй фактическо положение на въпроса ще бѫде още дума въ следващата глава.

Да дойдемъ сега на нашия предметъ. Спорътъ хронологически е почналъ още преди освобождението, и нито по формаленъ редъ, ни по сѫщество не може да се свързва съ писмото на Анастасъ п. Хиновъ. И отъ тука следва, че „причина" или изходна точка за спора е самото деяние на п. Кръстя да присвои комитетски пари. Всѣкой случай, фактъ е, че въ комитетската каса е имало пари, и че тѣзи пари не сѫ минали по законния редъ, предвиденъ въ Революционнията уставъ, отъ рѫцетѣ на касиера п. Кръстю, въ други отговорни рѫце. [1])

Писмото на А. п. Хиновъ се публикува едвамъ въ 1923 г. Попъ Евстати не ще е знаялъ за тази публикация. Иначе, този почтенъ старецъ нѣмаше да попадне въ явенъ анахронизмъ и да отнесе действието на тази публикация цѣли четирйсеть и петь години назадъ. Думитѣ за това писмо. прочее, авторътъ ги е прибавилъ по свое усмотрение. [2])

---

[1]) Както ще видимъ, ако п. Кръстю ги е предалъ другиму, щеше да има документъ за предаване, и нищо не му е пречило, когато Левски пристига за сетенъ пѫть въ Ловечъ, да му изпрати документа и да се отчете. Съгласно устава, има главна комитетска книга за всички налични суми, Левски имаше на рѫка гл. книга, и по нея търсише пари отъ п. Кръстя.

[2]) Излишно е да отбележа, че свещеникътъ отказа предъ менъ да е говорилъ подобни слова. Знае се, че за Болградъ напр., който е

Споръ̀тъ, всепакъ, като е почналъ отъ днитѣ на Левски, подема се отново и веднага следъ великитѣ събития на Освобождението, които времено го прекжсватъ. Самъ п. Кръстю бележи за това въ своята дописка отъ 1879.[1]) Първиятъ биографъ на Левски, Захари Стояновъ, твърде категорично обвинява п. Кръстя въ печата. (Стр. 92). Биографията излѣзе въ 1884, но сведенията датиратъ отъ по-рано и близо следъ дописката на п. Кръстю. Вториятъ биографъ, Ст. Заимовъ, — десетина години по-късно, 1896 — повтаря сжщото. (Стр. 137).

А сега да видимъ историята на самото онова писмо на Анастасъ п. Хиновъ, сжщо и живота и историята на автора му. Тя ще ни обясни най-добре и по хронологиченъ редъ произхода на полемиката. Ще ни покаже размѣстванията и чуждицитѣ по време, бърканицата въ данни и материалъ, несъотвѣтствията въ тѣзи безброй наслоения на страсти и похвати върху всичко. Ний ще се освѣтлимъ еднакво и за произхода на версиятд на п. Георги Антиповъ и за цената на последното становище на миротворци, като Н. Станевъ и др., които, за да спасятъ п. Кръстя, отричатъ той да е укрилъ комитетски пари и да е извършилъ предателство.

Писмото, което Ф. Симидовъ публикува въ сп. „Сила“ въ 1923, е писано отъ Анастасъ п. Хиновъ изъ заточение въ 1873 г. до брата на сжщия — Данаилъ Поповъ или П. Хиновъ отъ Турно-Магурели. Ф. Симидовъ издаваше въ Русе „Поборникъ-Опълченецъ“ и изискалъ отъ Данаилъ Поповъ това и други писма съ цель да ги публикува въ списанието си. Наследницитѣ на Анастасъ п. Хиновъ, починалъ въ 1898 въ Плѣвенъ [2]), наследници и на Данаилъ Поповъ, който умрѣ неотдавна въ София, поискаха отъ Ф. Симидовъ кореспонденцията на бащата и на чича си, но не бѣха удов-

---

основанъ въ въ най-ново време, г. К.-Б. бѣше писалъ нѣкога, че произхожда отъ Аспарухово време. Нѣкои автори у насъ страдатъ отъ физиологично неразположение къмъ хронологията. Тѣмъ не е известно, какво означаватъ време и дати въ историята.

[1]) „Нашитѣ подвижници (Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, б. н.) позволяватъ тукъ тамъ (между проститѣ хора, разбира се, за да потвърдятъ шарлатаниитѣ си), че у п. Кръстя имало не знамъ колко хиляди комитетски пари, които останали тогава у него“. (Д-ръ Ст., стр. 56).

[2]) В. „Юнакъ“, № 35, 13. IX. 1898,

летворени. Тъй щото, самото писмо още не притежаваме [1]). Въ късия цитатъ, който Ф. Симидовъ публикува изъ него, се посочватъ Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, които на заточение се били разполагали съ заграбенитѣ отъ тѣхъ комитетски пари.

Азъ не се съмнявамъ въ идентичностьта на публикувания отъ Ф. Симидовъ цитатъ. Той отговаря на характера на Анастасъ п. Хиновъ, който — на свое време — много подозираше и много инсинуираше по адресъ на свои близки въ комитетското дѣло. Не остана пощаденъ отъ неговота слѣпа вражда и самъ Василъ Левски. Та ако не писмено, то самъ Анастасъ п. Хиновъ, съ устна проповѣдь, може да се земе кото източникъ на интригата. И въ свързка съ това, самата интрига да се премѣсти доста назадъ, дори до датата на освобождението, ако не и до времето на Левски.

Защото, макаръ Анастасъ п. Хиновъ и да нѣма на ржка текста на своето писмо, което изъ заточение отправилъ до брата си, той, като авторъ на писмото, не може да е забравилъ съдържанието му, и ще да е разпространявалъ сжщото устно, следъ като се върна отъ Диаръ-Бекиръ. Освобождението, както знаеме, което донесе амнистия за всички политически изгнаници, дойде доста бързо, и петьтѣ години помежду — които дѣлатъ писането на писмото отъ заточение и завръщането на писмописеца дома му, не сж достатъчни да заличатъ въ него всички чувства и спомени, които сж родили нѣкога инсинуацията. Така че, само Анастасъ п. Хиновъ се явява предъ насъ сега не само като първоизточникъ още на заточение, но и после като проводникъ живъ — следъ освобождението — и първоизточникъ и проводникъ на сжщата онази инсинуация, която облегчава всепакъ сждбата на п. Кръстя, като злоупотрѣбитель на комитетски пари, и подрежда къмъ него за злоупотрѣбители още и Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ,

Следъ като се завръща отъ заточение и се заселва отново въ своя роденъ градъ, Плѣвенъ, Анастасъ п. Хиновъ е посещавалъ Ловечъ, както често правеше това преди освобождението. Триесеть и петьтѣ километра, които дѣлатъ тѣзи два града единъ отъ други, не ще да сж му попре-

---

[1]) Народната библиотека е на пжть да откупи архивата на покойния Ф. Симидовъ.

чили да поднови приятелството си съ п. Кръстю. Тъй и последния ще да се е видѣлъ окураженъ отъ своя другарь да подеме атаката печатно противъ Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ за присвоени отъ тѣхъ комитетски пари. Но както всѣкога и всѣкжде, п. Кръстю е по-гъвкавъ и по-предпазливъ въ думитѣ си. Къмъ цитата, който по-горе приведохъ, че двамата „подвижници" го обвинявали въ злоупотрѣбление на комитетски средства, той прибавя: „Чудно е, защо не обнародваха и това, (т. е. обвинението си за пари) но то се види, тъй като виждатъ, че прилича да излѣзе наопаки, (к. н.) не се решаватъ да го обнародватъ, а само дето имъ уйдисва го говорятъ" (к. н.).

Нека си припомнимъ, че това се отнася къмъ 1879 — една дата, която почти се лепи непосредствено къмъ освобождението. Анастасъ п. Хиновъ е въ Плѣвенъ, п. Кръстю е въ Ловечъ и Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ сжщо сж си вече въ Ловечъ: противницитѣ стоятъ лице съ лице единъ срещу други.

Всепакъ, правдата изисква да забележимъ, че подозрението, което Анастасъ п. Хиновъ хвърля върху двамата си бивши другари отъ заточение, е още непълно и се ограничава само съ въпроса за пари. Попъ Георги Антиповъ, който живѣе сжщо въ Ловечъ и дружи тамъ съ п. Кръстя до смъртьта на последния, последвала въ 1882, възприема отъ тоя сжщото обвинение, което самъ п. Кръстю бѣ приелъ отъ Анастасъ п. Хиновъ, но постепено го доразвива и услож-, нява по-нататъкъ. Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ се обвиняватъ по-подиръ отъ п. Георги Антиповъ, че като грабители на комитетски пари и гузни съ престжплението си, бързали да чернятъ п. Кръстю за заграбвачъ, пъкъ и за предатель на Левски, и да го погубятъ всѣкакъ, за да не му дадатъ време да изнесе на свѣтъ цѣлата истина, която е противъ тѣхъ. Тази е истинската гениалогия или истинската преходна точка на полемиката.

Сега можемъ да влѣземъ въ нѣкои още по-конкретни подробности по-отдѣлнитѣ моменти: какъ възниква у Анастасъ п. Хинковъ, какъ се преемствува отъ п. Кръстю, и какъ се доразвива отъ п. Георги Антиповъ една и сжща интрига.

Анастасъ п. Хиновъ бѣше дребенъ търговецъ въ Плѣвенъ. При първата обиколка на Левски, той го придружи до Ловечъ — по препоржка на брата си отъ Турно-Магурели —

а по-подиръ често прескачаше до тоя градъ и по-далечъ дори — до Тетевенъ, Етрополе, Орхание и пр.: почти винаги въ свръзка съ комитетската пропаганда. Когато Ловчанскиятъ комитетъ — лѣтото 1872 — бѣ взелъ решение да се обере пощата отъ Орхание, А. п. Хиновъ е участвувалъ въ заседанието на комитета.[1]) Левски бележи, че за обира „повече давали гласътъ си Анастасъ отъ Плѣвенъ, Ив. Драсовъ и Д. Пъшковъ", но последнитѣ въ скоро време се разколебали въ решението. (Арх., I, 75). Туй живо участие на Ан. п. Хиновъ въ решението за обиръ е стояло въ зависимость отъ враждата му къмъ Левски и отъ неговото близко общуване съ Димитра Общи — въ бунтъ вече противъ Апостола. Левски е билъ противъ обира, който на септемврий авантюристътъ Д. Общи извърши помимо неговата воля, за да нанесе смъртенъ ударъ на комитетската дисциплина и на организацията въобще. Враждата на Ан. п. Хиновъ датуваше отъ пролѣтьта, сжщата 1872, когато Левски не даде съгласието си, той да бжде избранъ делегатъ отъ Плѣвенъ за общото събрание на централния комитетъ въ Букурещъ. Около това време, и по-рано даже, Апостолътъ бѣше подчърталъ известно недовѣрие къмъ годностьта на Д. Общи за комитетска работа, и сега Анастасъ п. Хиновъ се присъедини къмъ ония произволи и посѣгателства, съ които авантюристътъ почна да минира постепено добрия редъ, дисциплината и иерархията въ революционната организация подъ Левски. Отъ друга страна, ревностьта, която Анастасъ.п. Хиновъ прояви още отъ начало за комитетското дѣло, и честитѣ негови скитания отъ градъ въ градъ разстроиха материалното му положение. Това засили смута и великата липса на равновесие въ душата на този човѣкъ. Една липса, която той търсеше да компенсира съ тежестьта на амбицията, като се издигне все по-високо въ комитетското дѣло. Но трѣба да се забелѣжи, че когато човѣкъ изпустне изъ ржце нишката на своя поминъкъ, на своята материална независимость, той — все едно — е изпустналъ отъ своя власть нишката и на самообладание въ духа си. При онова неуравновесено положение, до което бѣ стигналъ Ан. п. Хиновъ, само единъ великъ характеръ би могълъ да се удържи на своята

[1]) Въ свръзка съ това, види се, г. Кацевъ-Бурски го нарича членъ на комитета въ Ловечъ (стр. 90), което не е вѣрно.

висота, да се одържи да не забрави дълга и да не стане жертва на личнитѣ вражди, страстьта и случайноститѣ. Така, Анастасъ п. Хиновъ стана менторъ и съратникъ на Д. Общи въ анархистичния обиръ на пощата, отъ жажда за мъсть и за съпротива къмъ доброто ржководство на Левски. И когато — скоро следъ обира — настжпи поразията, кога почна всеиздайство отъ проститѣ и неопитни съучастници, Ан. п. Хиновъ сжщо тъй не отстжпи отъ Д. Общи, въ авантюристичната метода, да посочи на турската власть безразлично всички свои по-горни и по-долни другари въ революционното дѣло. Такива неустановени въ частния си животъ и заблудени въ пжтя на обществения дългъ личности — които уви! наблюдаваме тъй често и въ наши дни — тѣ сж най-несъстоятелниятъ и да не кажа — най-опасниятъ материалъ за всѣки общественъ-политически напредъкъ.

Известни сж злитѣ интриги на Ан. п. Хиновъ противъ Левски. Тѣ стигнаха до най-ниското: подозрение въ злоупотрѣба на комитетски средства, които — истина е — стоеха неограничено подъ разпоредба на Апостола. Тѣзи интриги, освенъ онази отрова, която разливаха въ недрата на организацията вжтре, за да я разложатъ, бѣха прехвърлили и Дунавъ и стигнали бѣха до Каравелова въ Букурещъ. Тѣ огорчиха последнитѣ дни на Апостола, предизвикаха го да дава писмени обяснения до шефа на централния комитетъ въ Влашко и дори да поиска формена анкета.[1])

Цитатътъ, който ни дава покойни Ф. Симидовъ изъ писмото на А. п. Хиновъ отъ заточение, представлява само непрекъснатия кипежъ на тѣзи ядни чувства къмъ Левски, като се разширяватъ сжщитѣ по адресъ и на близкитѣ му Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, другари сега и на п. Хиновъ на заточение. Този цитатъ гласи: „Всичкото дето сме го вършили, азъ сега разбрахъ, че хората сж го вършили за свой интересъ. Знамъ, че на тебъ (писмото се адресува до братъ му Данаилъ Поповъ въ Т.-Магурели) не ти е познатъ М. п. Лукановъ, но азъ виказвахъ,[2]) че паритѣ дето се внасятъ въ Ловечъ, не ще има никаква полза отъ

[1]) К. Цанковъ: „23 писма на Левски“ стр. 27; на стр. 20, Апостолътъ се обръща къмъ Каравеловъ: „А кажете на Анастаса (п. Хиновъ) да дойде да му дамъ мѣстото си“.

[2]) Тукъ видимъ сжщо канала и ключа на неговитѣ клевети противъ Левски, пращани преди, чрезъ Данаила до Каравеловъ въ Букурещъ.

тѣхъ, тъй и излѣзе, бащата на М. п. Лукановъ 100 гроша нѣма въ купъ и братята му. Докато бѣхме въ София 5 лири му изпратиха, като стигнахме въ Цариградъ още 15 лири му пратиха, и сега писа още за пари да му пратятъ. Вижте сега Левски де е разнасялъ общитѣ пари. Когато го уловиха, само 45 лири ималъ въ кемера си, като го обесили, пашата ги зелъ“.

Заслѣпението тукъ за вражди и злословие е толкова очевидно, че всѣкакви коментарии биха изглеждали неоправдано излишество. Но важното е, че както сж забъркани понятията на Анастасъ п. Хиновъ за редъ и отговорность въ земане-даванията помежду комитетскитѣ длъжностни лица, такива сж тѣ и въ Ф. Симидовъ, който ги цитира. Последния бележи, прочее, своитѣ коментарии къмъ думитѣ на заточеника: „Става напълно вѣроятно, че члеиоветѣ на комитета въ Ловечъ сж прибрали отъ касиера си п. Кръстю паритѣ, съ които сж се издържали въ заточение и, следователно, не е имало укриване на пари отъ попа. Прочее, и легендата за неговото предателство става твърде съмнителна. Тя и безъ това не е подкрепена до сега съ какъвъ да е фактъ за доказателство“.

Азъ и по-напредъ, поменахъ за нелогичностьта на подобни умозаключения. Да приемемъ, за една минута, че паритѣ отъ касиера п. Кръстя сж минали по-нѣкакъвъ начинъ въ ржцетѣ на Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, и тѣзи разполагатъ сега съ тѣхъ. Тогава не може да се разбере пакъ, коя е причината щото, тѣзи двама, следъ освобождение, да обвиняватъ п. Кръстя открито въ укриване или присвояване на комитетски пари, когато сжщото той и други не могатъ да направятъ по отношение на тѣхъ. После, нѣмаме достатъчно данни по това. Всѣкой случай, единичния фактъ съ А. п. Хиновъ, ние разглеждаме, и той очевидно е нелогиченъ. Сжщиятъ се повтаря у п. Кръстю и още у п. Георги Антиповъ, съ които има да се запознаемъ, и които освенъ че оставатъ пакъ единични за себе си, но като автори на версията, се явяватъ твърде заинтересовани лица въ спора. Забележително е, че следъ освобождението, Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ сж имали, въ сжщность, всички изгоди да мълчатъ, ако наистина бѣха злоупотрѣбили комитетски пари. Но неуспоримъ фактъ е, че тѣ сж агресивнитѣ

и тѣ обвиняватъ п. Кръстя въ злоупотрѣбление, а той се намира само въ положение на себезащита. Този фактъ е неуспоримъ. Неуспоримо сѫщо е, че п. Кръстю е молилъ следъ освобождението бившитѣ си другари—всички сѫ били живи тогасъ и почти всички събрани въ Ловечъ—да имъ изложи лично своитѣ обяснения, да се оправдае предъ тѣхъ, но тѣ му отказали: излишно се е считало всѣко обяснение и по дветѣ вини, които тежатъ на п. Кръстя, и които споменува даже и защитника му Ф. Симидовъ — че е присвоилъ комитетски пари и че е извършилъ предателство.

Но — както казахъ — да приемемъ всепакъ, че Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ сѫ наистина задържали по нѣкакъвъ начинъ у себе си комитетски пари и разполагали подиръ съ тѣхъ на заточение. Да приемемъ една минута това за фактъ. Две сѫ възможноститѣ, или два пѫтя има по които могатъ да минатъ въ рѫцетѣ имъ комитетски пари, и тѣ да си ги присвоятъ. Да земемъ, най-напредъ, онова неопредѣлено положение, което излѫчва изъ думитѣ на Ан. п. Хиновъ: „пари се внасятъ (отъ други комитети) въ Ловечъ". Съ него се запознахме и при „анкетата" на г. Кацевъ-Бурски: — Паритѣ отъ другитѣ комитети получавали Левски и председателтъ Маринъ п. Лукановъ. (стр. 11) Обстановката е примитивна. Пристига комитетски пощалионъ и носи суми отъ външенъ нѣкой комитетъ. Естествено е, пощалионътъ да предаде кореспонденция и съдържание въ рѫцетѣ на председателя. При липса на редовно и винаги открито въ работно и официално време бюро — както е въ наши дни — когато секретарьтъ получава всичката поща и я разпредѣля по принадлежность, като паричната часть отправя до счетоводителя или касиера: донесенитѣ суми се предаватъ на председателя Маринъ п. Лукановъ и той си ги туря въ джеба, намѣсто да ги предаде на п. Кръстя, като касиеръ. Такива суми постепено се събиратъ у председателя и той забогатява достатъчно, за да има подиръ какво да яде и да пие на заточение. Това е първото положение по въпроса.

Второто положение би било следното. У касиера п. Кръстю има събрани, напр., комитетски пари, 500 лири. Съгласно устава, (гл. IV, чл. 7) комитетътъ зема решение да се употрѣбятъ за нѣкаква покупка и съгласно това решение, касиерътъ предава речената сума въ рѫцетѣ на председателя, за да изпълни решението. А самъ председателтъ не прави никакви покупки, но туря паритѣ въ джоба си.

Тия сѫ дветѣ възможности, комитетски пари да минатъ въ рѫце на председателя, и той да ги употрѣби за свои частни нужди.

Да предположимъ сега, че подобни суми — и отъ дветѣ произхождения — сѫ лежали въ джеба на Маринъ п. Лукановъ и неговия другарь, Д. Пъшковъ, за да ги ядатъ на заточение. Остава да видимъ отговорноститѣ.

Съгласно устава, всѣко решение за харчъ на пари е писмено и документътъ остава у касиера за оправдание. (IV, 7). Така че, председателтъ изтеглилъ пари, злоупотрѣбилъ ги или не, касиерътъ си има документъ и нѣма за какво да отговаря. Притова, фактъ е, че нито преди хващането на Левски, нито подиръ, и нито преди или подиръ освобождението никой не е отнемалъ отъ п. Кръстя неговитѣ оправдателни книжа. И презъ всичкото време властьта е била милостива съ него, та никой нищо не му е отнемалъ и съ нищо неговата документална защита не е накърнена. Кой и възъ основа на що би го обвинилъ съ що годе право, че той е присвоилъ обществени пари?

Касиерътъ притежава следнитѣ книги, съгласно устава: 1) кочанъ за квитанции и 2) касиерска книга (IV, 6). Квитанция той дава срещу всѣка вноска за документъ на вносителя; и всѣко постѫпление бележи въ касиерската книга за своя рвносмѣтка по разполагаемата или изразходвана наличность. И освенъ туй, комитетътъ самъ държи главна комитетска книга, и за всѣко ново постѫпление, касиерътъ явява на комитета, и последния записва постѫпилата сума въ своята главна книга (IV, 6). Така, контролътъ, който председателтъ е длъженъ да упражнява върху работата на касиера (IV, 8) е установенъ; но и обратно, самъ касиерътъ е гарантиранъ отъ всѣка злоупотрѣба на негова смѣтка отъ страна на председателя или на кого и да било отъ членоветѣ на комитета.

Тукъ принадлежи още една подробность, а тя е важна. Архивътъ на централния комитетъ въ Ловечъ остана непокътнатъ. При последното си идване въ тоя градъ, Левски имаше на разположение главната комитетска книга и знаялъ е, прочее, какви суми държи въ джоба си касиерътъ п. Кръстю. Знае се сѫщо, че Левски търсеше и потърси тогасъ ко-

митетски суми отъ п. Кръстю. Всички тѣзи подробности сѫ фактични, никой историкъ и отъ никоя страна до сега не е спорено върху тѣхъ. Притова, Левски не е потърсилъ, не е подозиралъ нигого другиго за присвояване на комитетски пари. Ако подобно подозрение е сѫществувало, щѣхме поне да имаме какви годе спомени за това. А за п. Кръстю, освенъ подозрения и обвинения отъ всички страни, имаме документално присѫдата на самия Левски, както ще видимъ по-после.

Но остава все още предположението, че Маринъ п. Лукановъ — по единия или другия каналъ на възможноститѣ, или по двата — да е скрилъ комитетски пари въ джеба си, помимо всички формалности на устава. Разбира се, това е възможно. Било е въ миналото, то е и сега, и ще бѫде винаги възможно: който е злоупотрѣбитель, ще злоупотрѣби, който е крадецъ, ще краде помимо всичко. Вълкътъ и отъ броенитѣ овце яде. Но въпросътъ е за насъ интересенъ само отъ една страна: доколко присвояването на пари отъ Маринъ п. Лукановъ или отъ кого и да било може или не може да се прехвърли съ всички свои отговорности върху плещитѣ на п. Кръстя, или на кого и да било, безъ последния да е творитель на подобна простѫпка. Този въпросъ е ключътъ на цѣлата полемика.

При нашия случай, споредъ цѣлата историческа обстановка, която познаваме, подобно прехвърляне на вина и отговорности отъ единъ върху други е невъзможно. Може Маринъ п. Лукановъ — за своя смѣтка — да е сѫщо виновенъ — макаръ и недоказано — но само за туй и по клюка отъ негова страна п. Кръстю сѫщо да падне виновенъ, безъ самъ да се е провинилъ: това не е възможно. Нѣма условия, нѣма възможность за това.

И после, на лѫжата краката сѫ къси, както казва поговорката. Маринъ п. Лукановъ можеже да вземе отъ пощалиона пари и да ги укрие, вмѣсто да ги употрѣби за цельта, но до кога? Пари лесно се скриватъ въ джоба, но една неизпълнена поржчка не може да остане скрита отъ буднитѣ очи на толкосъ други членове на комитета. Подозрението щѣше да се роди, и слуховетѣ по него щѣха да живѣятъ. Тѣ щѣха да стигнатъ и до днесъ. Пари може да се заграбятъ отъ външенъ комитетъ, но рано или късно хората ще подирятъ смѣтка, ще искатъ квитанция, ще се

оплачатъ и пр, Съгласно устава пакъ, Левски е върховенъ контролъ надъ всички (II., 2,). Въ духа на специалното „упълномощение“[1]) той е шефъ на изпълнителната власть и притова, той е висшия сѫдия надъ всички виновни: самъ сѫдия, самъ екзекуторъ — изпълнитель на присѫдата. Той ходи всѣкѫде, и ограбенитѣ и недоволнитѣ биха се оплакали лесно предъ него. И притуй, който краде и крие, той ще краде и крие, додето се улови. А нѣмаме — по отношение на Маринъ п. Лукановъ — никакви следи, нито улики на подозрения отъ чия да било страна, нито отъ страна на Левски, което е най-важно.[2]) Калъта, която Ан. п. Хиновъ хвърля върху личностьта и постѫпкитѣ на самия Апостолъ — нѣщо фактическо, което цитираме изъ писмата на последния — всичко това е още на времето си достойно отразено: Левски издъхна на бѣсилката непокътнатъ въ довѣрието на Каравелова предъ когото бѣше черненъ, и на цѣлия централенъ комитетъ въ Букурещъ, който будно следеше всичко, както остана да живѣе съ ненакърнено обаяние въ душата на всички близки и далечни и на цѣлия свой народъ. Найсилно потвърждение за свѣтлата и неопятнена негова чистота сѫ покъртителнитѣ стихове, посветени отъ такива великани като Каравеловъ и Ботевъ въ негова память по случай на смъртьта му.

Това е всичко, което може да се каже по злословията на Анастасъ п. Хиновъ, като първоизточникъ на по-късни нападки отъ п. Кръстя и п. Георги Антиповъ и като ядка на разногласията и на цѣлата полемика отъ страна на писатели до наши дни. Намецитѣ на п. Кръстя — както вече забелѣзахъ еднажъ, — сѫ по-предпазливи и засукани по отношение на Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, съобразно съ неговия скритъ и разсѫдливъ характеръ. Но кол-

---

[1]) Сравни „История на Априлското възстание“ отъ мене, т. I, 136.

[2]) Къмъ твърдението, цитирано по-преди, че Левски и Маринъ п. Лукановъ „получавали паритѣ отъ другитѣ комитети“, Кацевъ-Бурски прибавя, че тѣ издавали квитанции! (Стр. 11), Левски носеше квитанции, такива имаме запазени доста, съ неговъ подписъ срещу получени суми, но отъ Маринъ п. Лукановъ не сѫществуватъ такива. И азъ не вѣрвамъ да сѫ сѫществували нѣкога. Кочани, срещу смѣтка, сѫ предадени на Левски, че и той е, който ги раздава по частнитѣ комитети срещу разписка, по която, разбира се, води и смѣтка. Това му е „канцеларията“ и длъжностьта, (К. Цанковъ, 20). Председатель на комитета — какъвто е М. п. Лукановъ — да издава квитанции е противоуставно (IX, 9).

кото и да ги видимъ тъй явно жлъчни, когато се отправятъ по адресъ на Левски, тамъ тѣ сѫ прозрачни и доста плитки, съобразно съ онова чудно душевно състояние, съ което отчасти се запознахме въ свръзка съ първитѣ негови стѫпки въ предателство, и което ще трѣба да доразвиемъ, за да минемъ къмъ версията на Желтешкия попъ — като етапи на цѣлата полемика — и да завършимъ тази глава.

Че п. Кръстю е издаденъ не отъ своитѣ другари ловчанци — Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ — но отъ Д. Общи, имаме достатъчно и убедителни факти. Последнитѣ сѫ на лице и не даватъ мѣсто за съмнение. Това до известна степенъ вече видѣхме.

Заседанията на специялния сѫдъ въ София бѣха почти публични. Съвременната преса е освѣтлена и хроникира решенията изъ сѫдебния протоколъ. Не е мѣсто да влизамъ въ подробности за това. Присѫдата на Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ е сѫщо на лице. Тѣ не се самопризнаватъ предъ сѫда. Притова, нито административната власть, нито сѫдебното следствие можа да се добере до какви и да било веществени доказателства противъ тѣхъ при специални обиски по домоветѣ имъ.

Отъ друга страна, извънредниятъ сѫдъ въ София разполагаше съ архивата на централния комитетъ отъ Букурещъ. Тази архива бѣше придобита отъ Турското правителство чрезъ подкупъ на единъ чиновникъ въ сърбското консулство въ столицата на Ромѫния, дето временно се криеше, и биде турена на разположение на сѫда въ София.[1]) Отъ тамъ сѫдътъ е билъ освѣтленъ, че въ Ловечъ наистина, — споредъ казванията на Д. Общи — има комитетъ и че последния, наистина е централенъ за вѫтрешностьта. Той знае, че Д. Общи занимава високо мѣсто въ лестницата на революционнитѣ чинове, и затова откритията му иматъ тяжесть. Знае, че формалниятъ председатель въ Ловечъ е Маринъ п. Лукановъ, но че морално и фактически надъ всички стои Левски. Сѫдътъ е освѣтленъ подробно и окончателно върху съставнитѣ части и конструкцията на революционния комитетъ. Знае за Маринъ п. Лукановъ, чието име се чете подъ протоколитѣ на централния букурещки комитетъ. Знае или не се съм-

[1]) Човалътъ съ писма бѣше изсипанъ предъ самия Левски въ сѫда и посочваха му кореспонденцията, подписана саморѫчно отъ него.

нява за Д. Пъшковъ, посоченъ отъ Д. Общи. Но при липса на веществени доказателства, смъртната присѫда противъ двамата се заменя съ заточение. Тъй смъртьта застига само Левски и Д. Общи.

Трѣба да се има още предвидъ, въ нашия споръ, че ако Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ посочеха п. Кръстя за съучастникъ, тѣ щяха да посочатъ и сами себе си за такива. А дойдѣха ли до тамъ — хванеха ли се въ примката на самопризнанията — тѣ трѣбаше да издадатъ не само другаритѣ си въ Ловечъ и п. Кръстя, но и Левски и всичко. А фактическото положение на работитѣ, и въ София, и въ Ловечъ, говори противъ това. Следъ арестуване на двамата, никой въ Ловечъ не е хващанъ, освенъ п. Кръстю, но и него властьта първоначално смѣсва съ другиго. Значи, п. Кръстю е посоченъ, но криво е посоченъ, преди още нѣкой да е арестуванъ. Та никой въ Ловечъ не е издаденъ, освенъ троицата, посочени отъ Д. Общи. Очната ставка съ последния е имала за механическа последица да се освободи п. Луканъ и да се повика п. Кръстю. Самата телеграфическа заповедъ за хващане на попъ Кръстю бива издадена предъ очитѣ на п. Луканъ. Тамъ на очната ставка въ София сѫ и Маринъ п. Лукановъ и Д Пъшковъ, разбира се. Тѣ доживѣха, както знаемъ, и разказватъ за телеграфичсеката заповедъ — да се хване п. Кръстю. За последната говори даже самъ п. Кръстю въ дописката си, както видѣхме. Ако предположимъ, че последнитѣ двама преувеличаватъ или прикриватъ нѣщо, то п. Луканъ щѣше да каже истината. А по неговото арестуване и по мотивитѣ за пущането изобщо несѫществува споръ. Даже нашиятъ авторъ, г. К.-Б. тъй заинтересованъ—както видѣхме — да представи п. Кръстя въ розово освѣтление, не прави въпросъ отъ това. (стр. 150)

Какъ е станало, прочое, че попъ Кръстю не се срещналъ поне съ завърналия се веднага въ Ловечъ старъ свещеникъ да научи истината? Какъ можемъ да си обяснимъ, че дори и следъ освобождението, когато заточеницитѣ се връщатъ въ родния си градъ, и когато п. Кръстю съчинява своята оправдателна дописка, той продължава още да храни душата си съ отровни клевети протиаъ бившитѣ си другари? Защо остава той далечъ отъ истинския гласъ на фактитѣ и на истината?

Тукъ е ключътъ на по-сетнешнитѣ разногласия: ключътъ на разнитѣ лагери въ спора.

Ако се заловимъ съ разрешението на тѣзи въпроси, бихме отишли много далеко. Безброй томове сѫществуватъ въ юридическата литература по тази тъмна страна въ психиката на единъ провиненъ и обвиняемъ. Азъ ще се задоволя съ нѣкои указания изъ околната историческа обстановка за п. Кръсгя, за да хвърля още свѣтлина върху тъй заплетеното по-подиръ въ нашия печатъ положение.

Попъ Луканъ се е завърналъ въ Ловечъ, следъ като попъ Кръстю е арестованъ за една нощь и пустнатъ зараньта. Самъ п. Луканъ е невиненъ, старъ човѣкъ. Той ще да е разказвалъ, че е билъ хванатъ и че е пустнатъ, защото е невиненъ. Него не ще да сѫ го интересували подробноститѣ, защо е хванатъ и пакъ пустнатъ. Важното е, че погрѣшката съ него се поправила, Не по-малко важно е, че синъ му още остава въ затвора и занимава изключително мисъльта му. Всички други въ Ловечъ тръпнатъ подъ тяжестьта на черната грижа, какво ще стане съ запрѣнитѣ въ София, и какво ще стане дори съ самитѣ тѣхъ, останали незасегнати досега.

Сѫщото е и съ п. Кръстю. Следъ потресната дата на запирането и пущането му, следъ всичко което се случва съ него презъ оная фатална нощь, естествено е да допустнемъ, че го занимава повече новата и внезапно измѣнилата се сѫдба на живота му, отколкото историческитѣ подробности, които сега ни интересуватъ насъ, и които отъ всѣка страна и най-подробно разучваме, като историческа тема.

Притова, всички съвременници единодушно твърдатъ, че отъ оная дата и най-вече следъ извършеното предателство п. Кръстю става смълчанъ, изолира се отъ околнитѣ и главно, избѣгва да говори за станалото. Така, той едва ли е почувствувалъ нужда да се срещне съ стария си колега попъ Луканъ и да го изпита за подробноститѣ, кой е станалъ причина да го запратъ невино, да го държатъ цѣли седмици въ затворъ и пакъ да го пустнатъ, и кой го е издалъ и него, п. Кръстя, та да го изтезаватъ жестоко и пр.

Но ясно е още, че при всѣка по-друга обстановка, гласътъ на очевиднитѣ факти самичъкъ би билъ, навѣрно, достатъчно силенъ, щото да заговори на попъ Кръстя за действителната истина, дори безъ особени разпити отъ негова страна

че този гласъ не успѣва, всепакъ, да разгони гѫстия мракъ, тъй всесилно заседналъ въ неговата душата да остане увѣренъ, че другаритѣ му сѫ го предали: всичко туй свидетелствува още еднажъ за особения колоритъ на психиката, на която той вече е станалъ жертва.

И наистина, попъ Луканъ е пустнатъ, защото е невиненъ, както казахме. Паралелътъ отъ тази гледна точка между п. Луканъ и сѫдбата на попъ Кръстя е сѫщо поучителенъ за насъ. Еднакво п. Къстю е хванатъ и пустнатъ. Но за попъ Луканъ никой не прави въпросъ, защо е пустнатъ. И той самъ не види нищо неестествено въ това, че властьта направила грѣшка да го хване и после поправила грѣшката си, като го пуща. Попъ Луканъ не претърпѣва никаква промѣна въ характера си, следъ случката съ него: не е смълчанъ, не се лѫчи отъ никого. И той лежи доста въ затвора и пакъ не вини никого, че го издалъ, пъкъ и самия него никой не вини за какво и да било.

А попъ Кръстю лежи запрѣнъ само, една нощь и пакъ се сърди до затъмняване на разума, че другаритѣ му го издали. Пакъ клевети несправедливо. Клевети кого ли не. Тукъ има една база на явенъ смутъ въ душата, има мѫка да стовари отъ себе си тежка отговорностъ.

Но има и друго. Попъ Луканъ тегли затворъ близо две седмици въ Ловечъ. Тукъ лежатъ и двамата му другари, Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ—пакъ две седмици. Кой кого е издалъ въ Ловечъ? Не е ли явно, че сѫ издадени отъ нѣкого другиго отъ София? Отъ нѣкого, който еднакво може да издаде и п. Кръстя, но който, да речемъ, погрѣшно е посочилъ попъ Луканъ?. Защото, п. Луканъ не е съзаклѣтникъ. Самъ попъ Кръстю знае това най-добре че не е. Защо не се сѣща, че тука има грѣшка? Защо не се е сѣтилъ, че последвалата поправка е механическа, и че единъ и сѫщъ е издалиятъ троицата, и че той сѫщи сега замѣстя единиятъ погрѣшенъ съ истинския, когото е искалъ първоначално да посочи.

Единътъ отъ двамата арестовани е синъ на попъ Луканъ. Не е ли могълъ синътъ още въ Ловечъ да посочи попъ Кръстя за виновенъ и да спаси баща си? Защо да чака да измъчватъ стария човѣкъ и да го изправятъ предъ сѫда чакъ въ София?

Не е ли явно, — както казахъ — че о н я, който е посо-

чилъ троицата, пакъ той е, който, слѣдъ като тѣ се явяватъ въ София, повиква попъ Кръстя?

Но очевидноститѣ отиватъ още по-далеко, ясно и отчеливо. Тѣ сѫ толково ясни колкото попъ Кръстю е заразенъ да нѣма очи и да не види. Явно е, че сѫдътъ въ София дири виновнитѣ и пуска невинния. Попъ Луканъ е невиненъ, затова е пустнатъ. Това попъ Кръстю не може ли да види? Но защо тогава, по адресъ на двамата си другари отъ Ловечъ, твърди всепакъ, че сѫ били „издадници?" Кои други издадени имаме въ Ловечъ? Не сѫ ли само ония, които показа Д. Общи?

Тукъ видимъ едновременно и слѣпотата на по-къснитѣ обвинители като п. Георги Антиповъ и др., посочващи сѫщо п. Лукановъ и Пъшковъ за предатели.

Но още и друго. Попъ Кръстю обвинява затворницитѣ въ София, че и „невинни хора смѣсили въ тази работа". Случаятъ съ попъ Луканъ е най-доброто опровержение. Невиннитѣ, ако е имало такива, сѫ хванати случайно и се пущатъ веднага. Всѣкой случай, Орханийскитѣ дейци посочватъ другоритѣ си въ съзаклѣтието, но не посочватъ невинни. Тѣ знаятъ, че съзаклѣтницитѣ сѫ множество и гледатъ множеството да влѣзе въ затвора, а до невинния не стигатъ: нѣматъ нужда отъ такива. Самъ сѫдътъ, презъ декември освобождава, било по заповѣдь отъ горе, било по своя инициатива, — освобождава по незначителнитѣ изъ всички провинени. Както видѣхме вече, отъ Цариградъ имено се запо. вѣдва да избѣгватъ въ София всѣки политически шумъ. Едно време даже се говори, че всички ще бѫдатъ освободени, освенъ обирачите на пощата. (Арх. I. 76) А — последнитѣ ще се сѫдятъ като обикновени разбойници: ще се притули политическия колоритъ на случката

Та и тукъ е явно затъмнението на разума или — да речемъ — неосвѣдоменостьта у попъ Кръстя. Неосвѣдоменость говори още за неговото пълна изолиране и откѫсване отъ всичкия свѣтъ.

На какво, прочее, се дължи това?

Но п. Кръстю отива дори по-далечъ: той клевети въ дописката си изрично и черни и самия Левски. Апостолътъ, споредъ него, служилъ на народа си, за лично обогатяване. „Кой и защо уби — пита п. Кръстю — невинното младо момче въ Ловечъ (въ Денчовата кѫща) и защо отиде тамъ? Народъ ли да събужда или кѫща да обира и хора да убива? Това може и едно малко дете да разбере, че е глупость, или пъкъ, че подъ булото на народно движение, се криеше нѣщо частно интересно, което е очевидно„ (53).

Знае се, че въ име на комитетското решение — съ терористични средства да се събератъ пари за революция — Левски се принуди да убие слугата на чорбаджи Денча, който въ защита на господаря си се бѣше хвърлилъ върху Апостола, да го хване и да го предаде на полицията. Левски по-подиръ съжеляваше много за изгубения младъ животъ. Можеше ли, при дадената обстановка, шефътъ на революцията да измѣни на дълга, на себе си и да постѫпи другояче? Можеше ли да остави тоя слуга да извика полицията, за да бѫде хванатъ?

Излишно е да се занимавамъ повече съ душевното състояние на п. Кръсто. Ако е вѣрна старата истина, че падналиятъ човѣкъ е въобще предразположенъ да види около себе само паднали хора, всичко друго у попъ Кръстя се обяснява само отъ себе си. Защото самъ той бѣше обсебилъ комитетски пари, и всичко, което върши досега и ще върши по-нататъкъ, стои въ свързка съ неговото падение.

Отъ друга страна, известна е душевната чистота на Левски и неговото безкористие въ служба на отечеството. Нито безъ едното, нито безъ другото не можемъ да говоримъ за Левски като Апостолъ и като характеръ. Нашиятъ народъ не познава повече популярна и по-обичана личность отъ него. Левски потвърди самоличността си предъ сѫда, защото виждаше, че е невъзможно да се самоотрече по-нататъкъ, предъ толкова явни доказателства, че е той. Но не издаде никого. И дори предъ издъхване на вѫжето, продължаваше да мисли за народното дѣло повече, отколкото за себе си. Така той остава като образецъ отъ човѣкъ и личность за нацията. А затова го изучваме и ние въ най-голѣми подробности. Затова и пазимъ да не падне нито сѣнка отъ криво освѣтление върху него.

Единъ образецъ отъ характеръ и лично достоинство е съкровище за поколението. Но той е съкровище само като нѣщо закрѫглено въ себе си. Липса ли завършеността на образа, престава да имаме и образецъ. Затова и всѣко накърнение е смъртенъ ударъ. Така е съ случката, за която

го упрѣква п. Кръстю, така е и съ всичко друго, което има да проследимъ.

Ний видѣхме по-преди, злоезичието на Ан. п. Хиновъ протовъ Левски още отъ 1873, и отъ по-рано. Може съ положителность сега да приемемъ, че тамъ имено е източникътъ и на ония черни клевети противъ великия Апостолъ, съ който токо-що се упознахме въ „Трѣбника“ на п. Кръстя отъ 19[illegible] — вече следъ освобождението.

Въ миналото нѣмаме признаци отъ личенъ антагонизъмъ между п. Кръстя и Левски. Нѣмаме данни за подобно нѣщо отъ 1872 година, когато се развиватъ описванитѣ събития. Иначе трѣбало би да приемемъ сѫщо, че всичко, което върши попъ Кръстю, и което разгледахме до сега, произхожда отъ лична вражда. Доказателства да подкрепимъ тая теза не притежаваме. Тя не се подкрепя отъ никой писатель до сега, отъ което следва сѫщо да се съгласимъ, че жлъчнитѣ нападки на попъ Кръстя противъ Левски сѫ отъ новъ произходъ въ свързка съ новитѣ партизански вдъхновения. И въ свръзка, може би, съ дългото болезнено състояние въ душата на п. Кръстя, обвиняванъ още отъ Левски, после отъ Каравеловъ и отъ всички страни сега следъ освобождението на България, като предатель.

Колкото до оная вражда и до обвиненията противъ двамата най-близки другари на Апостола, — Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ — тя има еднакъвъ произходъ. Още повече, че и двамата — Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ — сѫ живи следъ освобождението и съучастници въ пламналитѣ междупартийни борби. Левски не е между живитѣ и пакъ не сѫ го забравили — какъ ще забравятъ ония, които сега държатъ фронтъ и сами атакуватъ по всички линии!

Тукъ нашата задача е опредѣлена. Касае се до една критическа преценка на нѣщата. Въоръжени съ писменнитѣ и историческитѣ данни, остава да подчъртаемъ новитѣ наслоения въ спора — наслоения, които, лишени отъ фактическа основа, се налагатъ чисто отъ борбитѣ на времето.

Ето ни сега предъ родоначалника на втория лагеръ — въ спора кой предаде Левски.

Следъ освобождението, попъ Георги Антиповъ, който се засели въ Ловечъ, дружи съ попъ Кръстя въ тоя градъ. Ний и тука имаме пакъ едно взаимно въздействие между

два източника, както по-напредъ между Анастасъ п. Хиновъ и п. Кръстя. Или по-скоро, едно продължение на първото. Тукъ вече попъ Кръстю се явява и като съединително звено, и като общъ съидейникъ: п. Кръстю пренася отровната вражда отъ Анастасъ п. Хиновъ къмъ п. Георги Антиповъ, у когото я подхранватъ временитѣ или партизански страсти по-нататъкъ.

И тъй: ако веднага следъ освобождението попъ Кръстю въ Ловечъ е могълъ да подхрани душата си съ отровната вражда на Анастасъ п. Хиновъ изъ съседния Плѣвенъ къмъ Левски и да черни въ „Трѣбника“ си последния и неговитѣ другари, че служили на своето отечество съ користна цель — да притежава и да разполага съ събрани за обществени нужди пари — сѫщото можемъ още по-основателно да допустнемъ и за попъ Георги Антиповъ по отношение на Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, съ които постепено, следъ освобождението, и той влиза въ непримирима партийна и лична борба въ Ловечъ. Така че, и тукъ трѣбва да допуснемъ едно съприкосновение между идеитѣ на п. Хиновъ и ония на п. Георги — чрезъ посредство на п. Кръстю или направо, все едно — като приемемъ още, че това е пакъ първичниятъ източникъ за версията на п. Георги, подкрепена въ 1923 и отъ Ф. Симидовъ и отъ други. Едно оръжие за личиа борба, съ партиенъ отенъкъ — нѣщо твърде по нравитѣ ни въ по-нови времена: чернатъ се безразборно лични противници, които ако предварително не сѫ били, ставатъ постепено и партийни врагове.

Следъ освобождедието, имено, Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ, — върнали се отъ заточение — заеха видни обществени постове въ Ловечъ. Тѣзи постове, да речемъ сѫ имъ били полезни за това и за онова. А то е будило жлъчъ въ нѣкои отъ тѣхнитѣ съграждани.[1]) Още повече въ политическитѣ имъ противници. И тъй като високото положение, което сѫ

[1]) Въ Ловечъ още въ последно време подчъртаваха предъ менъ— нѣкои отъ противния лагеръ, разбира се — че Д. Пъшковъ въ ония времена използувалъ своето обществено положение, за да стане пръвъ богаташъ. Това може да е истина, но трѣба да призная, че то не ми помага, да освѣтля миналото. Ако помагаше, азъ щѣхъ охотно да се занимая съ него. Освенъ това, когато преди четвъртъ векъ азъ се произнесохъ за предателството на п. Кръстя, полемика още нѣмаше по нищо, че и богатството на Д. Пъшковъ не сѫществуваше, особено.

занимавали, се е дължало въ голѣма степень на заслугитѣ имъ отъ революционното минало, то и противницитѣ се заели да ги очернятъ именно въ това минало. Туй е произхода на пазарнитѣ страни въ нашия споръ.

Попъ Георги Антиповъ — Желтешкиятъ попъ — бѣше влѣзълъ, както може да се мисли, въ остра вражда съ Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ. Ако можемъ да вѣрваме на г. Кацевъ-Бурски, той наистина имъ билъ „политически пропротвникъ". Освенъ това, попъ Георги билъ „довѣренъ съвѣтникъ на князъ Александра". А като такъвъ — презъ известенъ периодъ на крайни борби въ партизанския ни животъ следъ освобождението, когато князъ Александъръ бѣ успѣлъ да стане непопуляренъ — Желтешкиятъ попъ се е представлявалъ предъ своитѣ противници, Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ — по ходящия лексиконъ на партизанскитѣ словопрения — като „врагъ на отечеството". Самъ г. К.-Б. види се, не е безъ участие въ тази игра на страсти и взема страната на Желтешкия попъ и на попъ Кръстя, като бележи: „Въ име на това отечество Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ вършеха своитѣ золумлуци, за които п. Кръстю ги упрѣкваше". (стр. 190). Това дава още по-яръкъ колоритъ на въпроса. Съ една дума, посочватъ се контуритѣ за вражда и между попъ Кръстя и двамата отъ една страна, както за близость изобщо между двамата духовници отъ друга. При това, известно е, че попъ Георги бѣше обвиненъ за злоупотрѣба на черковни пари, сѫденъ и осѫденъ на заточение въ монастиръ. И това, разбира се, презъ време, когато Д. Пъшковъ и Маринъ п. Лукановъ заематъ видни постове въ Ловечъ.

Грубото партийно чувство и това непримиримо дѣление на два лагера отъ онова време[1]), изпъква доста ре-

[1]) Либералитѣ, по традиция още отъ Л. Каравеловъ, бѣха русофоби, а консерваторитѣ, наричани—пакъ по традиция отъ миналото—чорбаджии, бѣха русофили. Водители на първитѣ бѣха въ мнозинството си бивши другари на Каравеловъ, Левски, Ботевъ и пр., а вторитѣ стояха подъ знамето на именити родове отъ черковници и книжовници нѣкогашни. (За по-голѣми подробности по това дѣление още преди освобождението сравни: „История на Априлскотн възстание" т. I, стр. 83—94; според С. Радевъ, дефинитивното партийно раздѣление следъ освобождението се очертава още въ първитѣ заседания на Учредителното събрание въ Търново, февруарий 1879, подъ известния етикетъ на миналото: „стари" и „млади", които постепено се преименуватъ модерно: либерали и консерватори („Строителитѣ на съвременна България", т. I, стр. 36 и бѣ-

лефно още въ „дописката" на п. Кръстя. Тукъ ни пронизва оня остъръ лъхъ на неофитизма на едно младо, начинающе общество, което не е свикнало на преходния нетраенъ нравъ на дневнитѣ борби, и което е наклоно да види въ тѣхъ начало и край на свѣта. Временнитѣ страсти зематъ връхъ надъ всичко, възправятъ се и даватъ тонъ дето трѣбва и дето не трѣбва. Чувствува се ученикътъ, който съ еднакъвъ патосъ повтаря печатнитѣ грѣшки изъ текста на учебника. „Чудното е — полемизира попъ Кръстю съ бившитѣ си другари въ комитета, Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, сега фактори на властьта въ Ловечъ — чудното е, дето тия мислятъ, че сѫ извършили голѣмо дѣло, даже и дръзнуватъ да казватъ, че тии, а не велика Росия сѫ извършили дѣлото (на освобождението)". (Д-ръ Ст. стр. 51). Тая партизанска контраверза детински шари почти всѣка страница на дописката, която е посвѣтена ужъ на една сериозна историческа разправа, съ цель да оправдае автора си, обвиненъ въ нѣщо тъй тежко, че предалъ Левски на турцитѣ. „Хей господиновци!—провиква се п. Кръстю съ истински вестникарски патосъ на дописникъ речи го отъ наши дни: вие на времето съ голи рѫце се канѣхте да се биете съ неприятеля, като се обещавахте да пожертвувате сичко, а въ последно време шарлатанията ви излѣзе на лице, защото когато велика Россия кръвь проливаше зарадъ насъ, вий следъ гърбътъ й тичахте по плячки". (Стр. 54). Или още: „Намѣсто самоотвержение и родолюбие..., което си приписвахте, вие тичахте следъ освободителитѣ руси не съ пушка въ рѫка срещу неприятеля, но съ разни стоки да ги продаваме на освободителитѣ съ двойна и тройна цена, за да печелитѣ още отъ гърба имъ". Тукъ следватъ даже и колоритни и ядовити подробности: „Х. Станчо отъ Тетевенъ ограби и обра свѣтътъ... Тодоръ Пѣевъ отъ Етрополе вършеше разни търговии мѫжки и женски... Ловчанскитѣ подвижници, като имъ се падна властьта въ Ловечъ, изпонапълниха си домоветѣ съ материално родолюбие, съ патриотизъмъ на недвижими имоти; съ доброжелателство отъ кѫщни украшения; съ самоотвержение отъ свѣтликави полове (руски жълтици?) и нови неистрити рубли. Виждате ли какъ помага родолюбието? Въ две години отгоре, безъ капиталъ и безъ трудъ дава на човѣка да има всичко: и капиталъ, и недвижими

имоти, и чарди, и ергелета, и салтанатъ, даже и лично уважение"! (Стр. 55). И тия хора, „за да прикриятъ недостойнството си и лошевинитѣ, които подъ булото на патриотизъмъ и родолюбие вършатъ; и за да се препоржчатъ предъ народа като народни труженици, та да можатъ да си играятъ съ проститѣ хора, както си щатъ, изваждаха срещу другитѣ (чети срещу п. Кръстю) такива клевети, които да помогнатъ на злитѣ имъ намѣрения*... Но, разбира се, — завършва патетично дописникътъ, като говори въ трето лице за себе си — попъ Кръстю не е се замълчалъ, нито приема да замълчи да не отговори на клеветитѣ на такива подли хора" (стр. 51). Не може само да се разбере, каква връзка иматъ всички тѣзи тъжни описания съ предателството извършено преди шесть години, което е едно и стои само за себе си въ своето време и за което при това убедително ни свидетелствуватъ толкова данни отъ тогава: не може да се проумѣе, до колко закъснѣлитѣ отъ съвсемъ другъ родъ простжпки на тогова и оногова, тъй живописно боядисани отъ обвинения въ предателство п. Кръстю, могатъ да говорятъ за други предатели отъ по-друго време и да оправдаятъ него, истинския предатель, който стои предъ нашитѣ очи.

Онова опустошение, което вълнитѣ на страститѣ сж извършили въ областьта на логиката у п. Кръстя, ний наблюдавахме еднакво у Ф. Симидовъ, и даже у по-нови автори, както е г. Кацевъ-Бурски; но сжщото върви, и съ не по-малка сила, у истинския родоначалникъ на полемиката за спасение на п. Кръстя, за когото бѣхме почнали да говоримъ: п. Георги Антиповъ, само въ по-друга посока. Заслугата на Желтешкия воевода се състои въ това, че той, до известна степень, вдълбочава логическитѣ предпоставки на спора. Безъ, разбира се, да измѣни на себе си и на времето си: анахронизмътъ и наслоенията на чувства отъ новата епоха оставатъ.

Логиката на п. Кръстя, че Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, подъ булото на народни „труженици", отъ миналото, клеветятъ невиннитѣ хора за да вършатъ по-лесно своитѣ „лошевини" въ настоящето, и че днесъ трѣба тѣзи клевети да се опровергаятъ, Желтешкиятъ воевода превръща тази логика съ дъното на горе. По Наполеоновския принципъ, врагътъ трѣба да се разбие въ центъра, или по-добре, врагътъ трѣба да го улучишъ и да го стреляшъ въ самото сърдце, На какво дължатъ М. п. Лукановъ и Д. Пъшковъ силата си да клеветятъ и да дигатъ и да слагатъ когото си щатъ въ обществото? — На това, че сж „труженици" отъ миналото. Какво остава да се прави, за да се развѣнчаятъ тѣ отъ своето величие? — Да се докаже, че тѣ не сж „труженици", н че сж предатели отъ миналото. Да се докаже, съ една дума, че не п. Кръстю, а тѣ сж предателитѣ на Левски.

Но колкото, на видъ, той и да отмѣстя въпроса назадъ, за да го превърне въ исторически, средствата или метода, който употрѣбява, за да разреши задачата си, не пада по далечъ отъ онова оржжие, съ което видѣхме да си служи п. Кръстю. Както и другъ пжть казахъ, безъ метода на историческото изследване, нѣма кжде да се отиде по въпроса. Попъ Георги Антиповъ спира на лични свои умозаключения и на страстни и увлекателни видения отъ своето време, и естествено е да проиграе своята цель, преди сериозно да е засѣгналъ предмета на задачата си.

Проповѣдитѣ на Желтешкия воевода дълго време сж оставали лично негови наущения, безъ да могатъ да излѣзатъ на повърхностьта на публичната мисъль и на печата. Пръвъ, който направи сериозна и открита диверсия, за да оправдае попъ Кръстя, бѣше и си остава Ст. Заимовъ [1]), Неговате биография на Левски излѣзе въ 1895. На страница 137 той е прибавилъ спокойния разказъ на животописа и следната бележка:

„Съзаклятницитѣ Ловчански, а покрай тѣхъ и всички Ловчанци вѣрватъ, че попъ Кръстю е предаль Левски на турскитѣ власти. Мотивитѣ на предметното предателство, по

[1]) Забележително е, че първия си тъменъ опитъ, да се оправдае предъ обществото отъ публичнитѣ обвинения, които му сж отправяли, п. Кръстю, споредъ личното негово свидетелство („дописка" стр. 51) билъ отправилъ до в. „Марица" въ 1879, но вестникътъ не го публикувалъ. „Марица" бѣше органъ за съединститѣ или русофилитѣ въ тогавашна Румелия. (Светиня му е разчиталъ поне тамъ да намери гостоприемство). Както е известно, Ив. Вазовъ, единъ отъ водителитѣ изъ тия лагери въ южна България, заклейми сжщо въ своята „Епопея на забравенитѣ", — п. Кръстя като предатель. Всички въобще, сж убедени тогасъ и сочатъ п, Кръстя за предатель и никой не се наема да напечати негово оправдание или да дигне гласъ, за да го защити.

тѣхному, биле: а) за да запази себе си, предалъ Левски; б) за да икономиса за себе си 35,000 гроша комитетски пари; в) за да вземе още 25,000 гроша отъ хазната като възнаграждение за предателството. По нашему, гореизложенитѣ мотиви на предателството сж слаби, затова и напълно не вѣрваме на приятелитѣ си Ловчански, че сжщинскиятъ предатель на Левски е попъ Кръстю. По тоя въпросъ на друго мѣсто по-дълго и по-широко ще изложимъ мотивитѣ си".

Бихме имали право да наречемъ и тритѣ мотиви слаби, ако не бѣ най-лесно да се види, че не сж реални. Първо, азъ не бихъ могълъ да гарантирамъ за третия: че п. Кръстю е извършилъ предателство, за да вземе възнаграждение отъ хазната. Попъ Кръстю не е ималъ време да мисли за възнаграждание, и нито властьта е имале нужда да обещава такова, следъ като главата на хванатия комита е въ нейни ржце. Работата обаче е тамъ, че п. Кръстю наистина спасява кожата си. А въ никой случай той не би могълъ да намери тоя щастливъ изходъ, освенъ чрезъ предателство: глава за глава. И после, не се е касаело да икономиса комитетскитѣ пари, но да ги върне; и тъй като ги изхарчилъ, за да си купи кжща, и следователно, нѣмало отъ кжде да ги земе, за да ги върне, то очаквало го е пакъ смъртъ, съгласно устава. Така, дветѣ смъртни опасности решили предателството. А че г. Ст. Заимовъ не е могълъ напълно да вѣрва, не е голѣма беда, защото явно е, че всепакъ едно парче вѣрва. Но че азъ или той може да вѣрваме или съвсемъ да не вѣрваме, и то не е беда: работитѣ отъ това не се измѣнятъ и предателството си остава предателство. стига исторически да е станало. И че въ края на краищата, най-великиявъ синъ на България загина жертва на предателството, защото безъ такова властьта не би могла да го залови и той би останалъ между живитѣ, всепакъ, и това е исторически фактъ, въ който азъ и г. Ст. Заимовъ вѣрваме, не се съмнявамъ.

И после, важното е. че въпреки обещанието си, г. Ст. Заимовъ не се върна вече на въпроса, нито „по-надълго", нито „по-нашироко"; не се върна нито на „друго мѣсто", нито въ друго време, че и до сега. Фразеологията на тази негова бележка ще си остане, вѣрвамъ, една минутна — en passant — дипломатическа демонстрация въ тъй чуждата за

него и трънлива область на партизанството. Нищо повече. [1])

Въ сжщото онова време, когато писа биографията на Левски, г. Заимовъ работеше да критикува „записките" на своя антагонистъ въ историческата литература, Захарий Стояновъ, — трудъ, който издаде сжщата 1895 година. („Етюди върху и пр.") Истина е, че той бѣше окарикатуренъ по единъ почти неокачествимъ начинъ подъ перото на Захария — единъ рѣзъкъ острякъ и злоязичникъ, като публицистъ. Истина е сжщо, че въ своя отговоръ Заимовъ запази — привидно поне—спокоенъ тонъ, за да не изложи жестоко накърненото си лично достоинство. Той бѣши обвиненъ отъ Захарий Стояновъ—сратникъ неговъ, макаръ отъ по-доленъ чинъ въ дѣлото на Априлското възстание въ 1876, — ни по-вече, ни по-малко като предатель на другия великъ апостолъ на свободата отъ онова време, Хр. Ботевъ. Представямъ си, какъвъ болезненъ отзвукъ е извикалъ въ душата на бившия главенъ апостолъ на Врачанския революционенъ окржгъ, така недостойно заклейменъ, макаръ и да бѣ изпълнилъ дълга си докрай и колкото може, и макаръ за това да бѣ повторно осжденъ на смърть и по случайно помилване пратенъ още еднажъ на заточение. Такива душевни потрѣси не минаватъ безъ да изтръгнатъ изъ гърдитѣ на задѣнатия буря отъ чувство на достойна отплата. Най-малкото е, че наранената душа на тъй несправедливо засѣгнатия единъ пжть, остава скептична по отношение на всѣки другъ обвиненъ въ предателство. Така имено, и п. Кръстю — при всичката му инъкъ очевидна грѣховитость — е трѣбало да остане мжчно уязвимъ предъ очитѣ на невинно наклеветената еднъжъ жертва).

---

[1]) Неотдавна азъ виждахъ лично доста застарѣлия вече двукратенъ нѣкога Диарбекирски заточеникъ и на въпроса ми, дали нѣкжде е писалъ, дето азъ да не зная, дали е поделъ пакъ еднъжъ тоя трънливъ въпросъ да спасява п. Кръстя, и накрай, дали не мисли поне въ скоро време да се върне на него, той безразлично махна съ ржка, Въ сжщнось изглеждаше, че съвършено е забравилъ и нито помни за сжществуването на онази своя бележка. А когато азъ разчовъркахъ паметьта му за нещастния попъКръстю, той потвърди всепакъ, че не билъ предатель. Но нищо по-вече отъ бедната фраза — полумъртва реминисценция, безъ друго, на нѣкогашни дълбоки и по-остри преживявания — не чухъ. Въ очитѣ му заигра смжтна мжка за изчезналото минало, и азъ прекъснахъ разговора. Тъмнини дълбоки!

[2]) Освенъ това, Захарий Стояновъ бѣше краенъ партизанинъ, а Ст. Заимовъ, както намѣкналъ вече, запази чувствата си далечъ отъ

Ст. Заимовъ не ще да е още билъ ходилъ въ Ловечъ, когато писа биографията на Левски. Въ 1895 той още повтаря заблуждението на своя предшественикъ Захарий Стояновъ, че Апостолътъ е билъ заловенъ отъ турцитѣ на „Къкринското ханче, двуетажно здание на самото шосе между Ловечъ и Севлиево". (Стр. 137). Малко по-подиръ, въ началото на настоящия вѣкъ, той посѣти тия мѣста и поправи грѣшката си [2]). Тукъ трѣбва да се постави, по време, и контакта на идеи у Ст. Заимовъ съ ония на п. Георги Антиповъ за оправдание на п. Кръстя. Знае се отъ спомени, че при своята дълга обиколка изъ провинцията, последвала по онова време, той първъ и живо говорѣше за подозренията, насочени върху други предатели, и даде по-широко разпространение на схващанията на Желтешкия воевода. Но че привсетова, Заимовъ не е излѣзълъ и не смѣе да излѣзе открито въ печата да потвърди еволюцията на идеитѣ си, това—както намѣкнахъ — остава необяснимо за менъ. Но както и да е, неговитѣ устни проповѣди съживиха отново заглъхналия отъ следъ освобождението споръ и остава да се посочатъ като най-близъкъ родоначалникъ на оня голѣмъ шумъ по въпроса за виновника и предателя на Левски, подетъ вече здраво въ наши дни.

Нека минемъ сега текстуално — тъй да се каже — къмъ онова вѣрую, което покойниятъ Желтешки попъ ни е завѣщалъ като свое откритие; концепцията, че не п. Кръстю, а други сж предали Апостола.

Своитѣ усилия да оправдае п. Кръстя, Желтешкиятъ воевода базира върху две предпоставки: 1. изповѣдалъ своя събратъ по санъ, преди да издъхне, въ 1882, и тоя не се призналъ въ предателство; и 2. изповѣдалъ други две лица, и тѣ му пришепнали, кои сж истинскитѣ предатели на Левски.

Ние се запознахме малко по-напредъ и видѣхме умозаключенията на Ф. Симидовъ по сжщия предметъ: да спаси

партийния водовъртежъ. Първия бѣше националистъ — пакъ краенъ, при това — а другиятъ бѣше запазилъ едно тихо обаяние предъ името на Русия. Оттукъ, може би, и антагонизмътъ тъй неукротимъ у първия, но и оттукъ сжщо примирителностьта къмъ присждата надъ п. Кръстя у втория.

[2]) Сега Заимовъ бѣше натоваренъ да опише Априлското възстание и обиколи много мѣста изъ България.

п. Кръстя. Първата точка отъ конценцията на п. Георги Антиповъ съвпада твърде много съ основанията и на Ф. Симидовъ. Въ 1880—1881 последния, както разказва самъ — билъ окржженъ управитель въ Ловечъ. Единъ день п. Кръстю дошълъ при него и му разказалъ, че не е билъ предавалъ никого. („Сила", 1923, бр. 4.) Разликата между даденото отъ Симидова положение и първата предпоставка на Желтешкия воевода се състои само въ това, че изповѣдьта, на която се осланя последни, е една свещена тайна. Прочее, отъ една страна имаме наивната или безкритична вѣра у единия и отъ друга—имаме свещения дългъ на вѣра въ изповѣдьта предъ Бога у другия. Не ще съмнение, за насъ е по-правъ — поне предъ себе си — свещеникътъ, съ своето поклонение предъ светото таинство, отколкото свѣтското лице съ своята некритична довѣреность. Често довѣрието въ живота означава само едно було, задъ което могатъ да се криятъ всѣкакви други страсти и цели.

Имахъ случай и по-напредъ да подчертая, каква цена могатъ да представляватъ въ едно историческо изследване голословнитѣ изявления на кого и да било. Че попъ Кръстю, въ случая, искалъ да се оправдае предъ нѣкого и отрекълъ всѣка своя виновность въ предателство — това насъ съвсемъ не може да ни трогне. Нѣщо повече. Ний сами имаме предъ очитѣ си писмения опитъ на п. Кръстю, четемъ го и виждаме, какъ той и предъ насъ отрича черно на бѣло да е предавалъ и опитва се дори да обвини въ предателство други. Ний анализирахме хладнокръвно тия опити и виждаме, че тѣ сж въ основата си по-скоро едно самообвиенение. За много работи говори п. Кръстю, много и всичко казва, но не ни обажда само едно: какъ той е „постжпилъ нѣкакъ разумно" и какъ успѣлъ „съ единъ искуственъ начинъ да убѣди правителството" не само да не лови и да не преследва никой съзаклятникъ въ Ловечъ, но и самия него — издаденъ и уловенъ вече — да пустне по живо по здраво да си живува безбедно дома си. Това не ни обажда. И като го не чуваме отъ него самия, ний се виждаме принудени да диримъ факти и документи, помимо него, за да се освѣтлимъ въ истината.

Сжщото е и съ изповѣдьта на виновника предъ светиня му, п. Георги Антиповъ. Светата тайна на изповѣданието може да има не знамъ каква сила предъ изповѣдника— ду-

ховникъ, но за науката, тя си остава единъ духовенъ процесъ у виновника, който е свикналъ да вѣрва, че не е виновенъ. Или единъ процесъ у виновника, който следъ дълги мѫчения на съвестьта е успѣлъ да убѣди себе си, че не е виновенъ, и да се втвърди, да се успокои въ това самовнушение.

Азъ важдахъ лично п. Георги и слушахъ го да ми разкаже изповѣдьта на виновния си събратъ. Разказътъ бѣше искренъ и дори трогателенъ. И азъ чувахъ не само съдържанието на обективната случка, какъ п. Кръстю изповѣда себе си: чувахъ туптежа на сърдцето, вълнението на духа у самия разказвачъ на чуждата изповѣдь, и бѣхъ искренъ сѫщо къмъ него и къмъ самия менъ. За менъ бѣше ясно, че изповѣдникътъ п. Георги имаше слабостьта на всички прости и невѣдущи хора, като него, които лесно вѣрватъ. За менъ бѣше неопровержимо, че Желтешкиятъ попъ — воевода и образецъ нѣкога — не можеше освенъ да бѫде вѣрующъ сега.

По-тъмни сѫ, обаче, контуритѣ на втората предпоставка въ тая безнадеждна, всѣкой случай, защита на п. Кръстя. Тамъ силитѣ на Желтешкиятъ воевода излѣзоха толкова неиздържливи за едно логично построение, колкото язикътъ му, подиръ се указваше всѣкой пѫть недостатъчно въоржженъ за открить говоръ. И никой досега не узна пълния текстъ на тази концепция, за подробноститѣ на която остава само да се догаждаме.

Всепакъ, пръвъ я изнесе въ печата — колкото и отривочно — учительтъ по история въ Ловечъ, г. Гено Ивановъ („Учителски вестникъ", 1922, бр. 16—17, стр. 126). Той посетилъ п. Георги Антиповъ на 4. I. 1923. „Своитѣ сѫждения — разказва г. Г. И. — светиня му базира главно на направена предъ него изповѣдь, която приживе счита за професионална тайна".

Безъ друго, тукъ „приживе" се отнася до самия изповѣдникъ, защото изповѣданитѣ сѫ били вече покойници. А отъ тукъ следва още загадката, която г. Т. И. е подърсѫщо, че попъ Георги пише мемоари, и че подробнитѣ названия на онезъ, които е изповѣдалъ, ще завещае писмено на поколението.

Обаче, ний стоимъ тукъ предъ една непоследователность отъ страна на нѣкогашния Желтешки попъ. Ний виждахме, какъ той предъ менъ бѣше излиятенъ да разкаже цѣлата изповѣдь на умиращия п. Кръстя. Види се, професионалната тайна всѣки пѫть не еднакво бѣше служила на светиня му за спирачка. Или по-добре, има тайни сили, които на мѣста сѫ спъвали язика на п. Георги, безъ да го възпиратъ всѣкѫде. Тукъ имаме работа или съ човѣшка слабостъ да се предпочита случая, кога има да защитимъ нѣкого, предъ другия случай, кога трѣбва да обвиняваме нѣкой другъ, или смѣлость еднажъ, и страхъ други пѫть. Приживе, и по изповѣдь, открито защищава едного, а крие, и следъ смъртьта си — пакъ по изповѣдь—ще охули другиго.

Тъй или инъкъ, п. Георги призналъ предъ г. Г. И., че билъ изповѣдалъ П. Иванчевъ Семерджията, черковенъ пѣвецъ, зетъ на нѣкогашния учитель въ Ловечъ—Ангелъ, и той призналъ, че се билъ опиталъ да отрови п. Кръстя. Опитътъ билъ следния. Додето траяло пѣнието на девета пѣсень, Семерджията пустналъ отрова въ причастието. Тази отрова била доставена отъ Виена. Отъ кого? Кой придумалъ или подкупилъ изповѣдващия се да пустне отровата — това п. Георги смълчалъ. Едни имена отъ изповѣдьта открива, а други не смѣе да назове.

Всепакъ, последвали откѫслечни намеци и тѣ продължаватъ цѣлото построение. Михалъ Векилски, бившъ турски чиновникъ, преводачъ на „Ферхадъ и Ширямъ", казвалъ билъ на Желтешкия воевода, че главниятъ виновникъ за предаване на Левски е жена. Отъ по-нататъшния разговоръ съ стария революционеръ могло да се извади заключение, — казва г. Г. И. — че „причинитѣ за предателство сѫ въ голѣма степень женски". Или по-просто казано, окончателната приценка на п. Георги се е завършвала така: „нишката на предателството на Левски се върже у жени". Но при всичко това, п. Георги билъ прибавилъ ясно: „Две лица сѫ виновни по издаването на Апостола, но тия лица, разбира се, не сѫ отъ семейството на п. Кръстю".

Така че, изцѣло земено, имаме намекъ въ две посоки: жени и две лица.

Кои сѫ женитѣ?

Кои сѫ дветѣ лица?

Притова, имаме пакъ изповѣдь: предсмъртна изповѣдь на нѣкого. И имаме самопризнание за отрова: опитъ да се отрови п. Кръстю.

Ключътъ на цѣлата разгада се опиталъ да ни даде и г. Кацевъ — Бурски, като разпита по-подробно п. Георги, но твърде малко успѣлъ: попречили му нечакани обстоятелства.

Както знаемъ, презъ февруарий, 1925 год., на пѫть за оная света обитель, историята на която пише, той бѣ се спрѣлъ въ Ловечъ, дето произвежда своята позната вече намъ „анкета“. Тогава разпитвалъ и п. Георги Антиповъ. Последни повторилъ и предъ него, че само следъ смъртьта му ще бѫде открито всичко, що знае, и че е записалъ всичко (32) Маринъ п. Лукановъ пращалъ клисаря чакъ въ Русе да донесе отровата (34). Изповѣданъ билъ не само клисаря, а и другъ единъ (36) — съ туй, сведенията, които ни даваше преподавателтъ по история въ Ловечъ, г. Г. Ивановъ, че п. Георги билъ изповѣдаль черковния пѣвецъ — когото г. К.-Б. нарича клисарь — се разширяватъ съ изповѣдьта на още едно лице. Желтешкиятъ воевода билъ загатналъ още, че отъ пощата били задигнати документи по заповѣдь на кмета Маринъ п. Лукановъ, взелъ ги Стоянъ Куюмджиятъ, затова и п. Кръстю не можалъ да се оправдае, и отъ това той и умрѣлъ. Свещеникътъ показалъ на г. К.-Б. „дветѣ тевтерчета“. (37) Казалъ, че ще допише още нѣщо въ тѣхъ, и когато г. К.-Б. мине пакъ презъ май, за да отиде въ монастиря, за да пише неговата история, ще му даде тия тевтерчета, да ги отнесе нѣкѫде на съхранение. Като се [в]ърналъ отъ Троянския монастиръ, (36) г. К.-Б. видѣлъ за втори пѫть п. Георги, но на последни дошли нѣкакви гости и не могло да се говори за исторически работи. Въ Ловечъ г. К.-Б. дошълъ отново въ началото на юний с. г., но било късно: Желтешкиятъ воевода билъ вече починалъ.

Това е, прочее, всичко, което знаемъ и отъ г. К.-Б. по плана, съчиненъ отъ п. Георги Антиповъ, да спасява п. Кръстя и да обвини други лица за предатели. Противоречието между г. Ивановъ и К.-Б. относително произхода на отровата не е отъ важность; че предъ първия п. Георги докаралъ отровата отъ Виена, а предъ втория — отъ Русе, това нѣма последици за главния въпросъ по предателството, за който говоримъ. Но по-важенъ е приносътъ на г. К.-Б. като ни открива името на Маринъ п. Лукановъ: Желтешкиятъ воевода се издалъ, всепакъ, предъ него: той назовалъ, кого счита за интелектуаленъ отговорникъ въ опита на клисаря да отрови п. Кръстя. Но г. К.-Б. знае сѫщо името и на второто лице, което билъ изповѣдалъ п. Георги; това е Добре Механджия, само че не ни обажда, по кой пѫть е направилъ това откритие. (Стр. 189).

Ще си спомнимъ, че съгласно онова антрафиле въ „Независимость“ върху което г. К.-Б. е погрѣшно съградилъ книгата си, Добре Механджия бѣше посоченъ отъ Л. Каравеловъ за предатель на Левски, но писательтъ по-късно опроверга своето съобщение. Сега К.-Б. знае даже нѣщо повече: дѣдо Добре, за да предаде Апостола, научилъ отъ х. Мичо, дали той е въ Ловечъ, и кога ще замине (190). А хаджи Мичо билъ вуйка на Величка Хашнова и отъ нея узналъ или узнавалъ всички потайности. (Пакъ тамъ).

Разбира се, отъ това съобщение заключаваме сѫщо, че Величка Хашнова, сестра на Маринъ п. Лукановъ, която тъй лесно клюкарствувала по родъ и роднини за секретитѣ на Левски, сѫщо е една изъ съучастницитѣ въ предателството. А съ това и нишката, посочена отъ г. Г. Ивановъ, че п. Георги му е говорилъ, какво предаването на Левски е „женска“ работа, се сѫщо долавя.

Колкото до „голѣмия пакетъ“ съ документи, задигнати отъ пощата, работата изглежда съвсѣмъ фантастична. Задигналъ ги билъ Стоянъ Куюмджията. (Стр. 46, разпитъ изъ „анкетата“). Азъ виждахъ лицето, то бѣше запознато вече, какъ сѫ били предадени думитѣ му въ „Християнка“. Отказа нѣкога да е задигналъ книжа на п. Кръстю отъ пощата. Азъ мисля, че това трѣба да е съчинение на п. Георги Антиповъ, който имаше разбурмена фантазия, като г. К.-Б. Стоянъ Куюмджията бѣше служащъ въ Ловчанската община, когато Маринъ п. Лукановъ е кметъ. Може да е имало случаи да се изискатъ назадъ общински пакети, погрѣшно или въ неизправность предадени, които пощата е нѣмало защо да не върне да се поправятъ, преди да бѫдатъ отправени, още повече, като ги предаде на единъ известенъ служащъ въ общината, като Стоянъ Куюмджията, който самъ ги е билъ донесълъ на пощата. Но да се предаде отъ пощата чуждъ пакетъ и да не се отправи по назначението: да се предаде въ чужди рѫце, само защото общинския кметъ чрезъ свой подчиненъ заповѣдалъ, това е нѣщо недопустимо. А невъзможно е сѫщо, че п.

Кръстю е ималъ да прати „документи“ и то толкова много, че тѣ сѫ били напълнили цѣлъ „голѣмъ пакетъ“. Да не е отправялъ кочанитѣ отъ квитанции и касиерската книга, които останаха у него отъ комитетско минало? Но може да приемемъ, че той заблаговремено още тогасъ ще да ги е отстранилъ, и ако не, не ще да сѫ му били драги и по-подиръ, до и следъ освобождението, да ги показва кому и да било, когато знае, че скри комитетски пари: по-рано или по-късно тѣ ще да сѫ били хвърлени отъ п. Кръстя въ огъня, за да не свидетелствуватъ противъ него. Освенъ това, той самъ бележи въ дописката, изъ своя „Трѣбникъ“, и означава точно, какво е отправилъ чрезъ пощата до в. „Марица“: касае се за единъ „отговоръ“, но не и за „голѣмъ пакетъ“ и документи. Попъ Кръстю не бѣше простъ човѣкъ и не би далъ документи на пощата: най-малко, той щѣше да приготви преписи и да ги прати, а документитѣ — ако му сѫ скѫпи — да ги държи здраво въ ржцетѣ си. И ако допустнемъ че, всепакъ, е направилъ тая грѣшка да ги прати, щѣше баре да спомене за голѣмата загуба, която е претърпѣлъ щѣше да спомене въ втория свои опитъ за отговоръ, който добре познаваме: и тамъ ни следа нѣма отъ подобно оплакване. Пъкъ нѣмало и причина „отъ това да умре„ дето „не можалъ да се оправдае“, защото — ние знаемъ това — той намери, всепакъ, време, отново да пише отговоръ и да се оправдава. Положението му, въ това отношение, никакъ не е било безнадеждно. Но тежкитѣ душевни мѫки и всеобщото народно презрение, на което бѣше изложенъ, за предателството, сѫ усилили, безъ друго, неумолимата гръдна болесть, отъ която страдеше. Сѫщо и за тевтерчетата за спомени — това е една суета на п. Георги, ако наистина е говорилъ на г. К.-Б. за тѣхъ. За никакви тевтерчета дума не може да става. Попъ Георги Антиповъ нѣмаше съ какво да ги изпълни [1]).

[1]) Тази суета на п. Георги Антиповъ, че много нѣщо крие у себе си, трѣба да е запалила и г. К. Б., да се хвали сѫщо, че много нѣщо е подушилъ и че много нѣщо му е обещано отъ развинтения по духъ старъ поборникъ. Може двата темперамента и двата манталитета наистина да си приличатъ. Попъ Георги се похвалилъ: „Азъ имамъ голѣма библиотека — рѣдки, ржкописи“. Действително, той и предъ менъ се похвали, даже ме покани да му видя библиотеката и азъ се съгласихъ неохотно: п. Георги бѣше твърде простъ човѣкъ, и азъ не вѣрвамъ на прости, когато ми говорятъ за книги и ржкописи. Прегледахъ и убедихъ се въ предположението си. Предъ г. К.—Б. той се билъ похвалилъ за моето посещение и казалъ билъ ужъ: „Както дойде Страшимировъ да се кара съ менъ и да ме разпитва, така си отиде, безъ да научи нѣщо“. Азъ не вѣрвамъ, п. Георги да е казалъ това, макаръ и да знамъ, че бѣше човѣкъ на минутни екзалтациии и че пиеше доста, Но бѣше всепакъ простодушенъ и откровенъ отъ друга страна. Съмнението ми се подкрепя още отъ моето убеждение, че наистина г. К.-Б. притежава извънредния гений да приписва нѣкому слова, които не е слушалъ никога. Свидетелство за това е неговата книга. Азъ не отидохъ да разпитвамъ п. Георги и нито му задавахъ въпроси, както е постѫпилъ г. К.—Б. Ний бѣхме стари познати отъ време на „историята на Априлското възстание“ и имаше за какво да разговаряме. А той самъ се разприказа за предателството и ме покани пакъ да дойда. — И двата пѫти бѣхме сами. Той приказва — а азъ не записахъ нищо. Нѣмаше какво да запише: азъ знаяхъ всичко отъ по- напредъ — знаяхъ го отъ устата на неговитѣ близки приятели и отъ неговитѣ последователи. И нѣмаше за какво да му се карамъ: всичко бѣше равно и гладко предъ мене.

Моитѣ впечатления отъ срещата, която имахъ съ Желтежкия попъ презъ пролѣтьта 1923, сѫ по-изчерпателни. Азъ ще ги скицирамъ споредъ изложението, което дадохъ въ 1926 („Миръ 7771-2, Май), както сѫ по-пресни тамъ. Бѣха ме предупредили, че старията революционеръ, който въ 1876 се присъедини съ осемъ души другари къмъ четата на Патревъ, Т. Кирковъ и Гжделъ, билъ много оскжденъ на думи. Затова, азъ се пазихъ да го запитвамъ—пазихъ се изобщо, да покажа съсредоточенъ интересъ върху въпроситѣ, тъй изключително свързани съ неговата личность, които ме занимаваха. Заварихъ стария човѣкъ здравъ още, жизнерадостенъ, и за моя приятна изненада, видѣхъ го дори разположенъ до известна степенъ да се разбъбри предъ мене. Разговорътъ наистина взе приятелски характеръ, и думитѣ потекоха искрени и чистосърдечни сами по себе. Имаше резерви,разбира се, имаше прекжсвания, но явно бѣ, че то се диктуваше не отъ зла воля и не отъ нѣкакво дипломатическо чувство, но отъ чувство на дългъ къмъ професионалната тайна· Касаеше се да разбулимъ тайната изповѣдь на вѣрующи въ Бога. Забележително е, че п. Георги повтори и предъ менъ загадката за дълги мемоари, които ще се публикуватъ следъ смъртьта му, и за които азъ вече знаяхъ отъ публикацията на г. Г. Ивановъ въ „Учителски вестникъ“. И, когато говореше за тия безконечни мемоари, очитѣ на побѣлѣлия свещеникъ засвѣтваха, блуждающи съзерцателно нѣ-

кѫде въ пространството. Чувствуваше се, какъ думата е за нѣщо твърде важно и дори сѫдбоносно, което, ако бѫде и да не е записано още, живѣе всепакъ цѣлокупно и величаво въ неговата душа и отъ тамъ той го чете вече и се удивлява самичъкъ, колко е сѫдбоносно и важно. Наивна самоизмама!

Моето чувство беше вѣрно. Такива екзалтирани натури изживяватъ всичката мощь на духа си въ самохвалства, въ минутни възторзи и не остава въ тѣхъ енергия за нѣщо посериозно. Имаше единъ неговъ душеприказчикъ, той повтаряше легендата съ енигматична жестикулация: казваше че притежава обетованото тежко наследие отъ мемоари, но че щѣлъ да го депозира у нотариуса, доде си отидѣли живитѣ, които засѣга. Той твърдеше туй отъ лукаво невежество и отъ суета: не му се искаше да стане известно, че е изпълнитель на едно завещание, което не носи нищо. Този душеприказчикъ е сѫщо покойникъ сега. А нѣма ни у нотариуса, ни у наследницитѣ, ни у никого нѣщо отъ „тефтеритѣ", отъ сѫдбоноснитѣ мемоари.

Попъ Георги потвърди предъ менъ, което бѣ говорилъ и на г. Г. Ивановъ, че две лица счита за виновни въ предаването на Апостола. Имената имъ, разбира се, премълчаше. Но призна, всепакъ, че едно отъ тия лица е живо. И тъй като предъ г. К.-Б. е споменалъ, всепакъ, името на Маринъ п. Лукановъ, то и за другия, който билъ живъ, става по-лесно да се догадимъ: това е Д. Пъшковъ, близъкъ другарь на Марина. Но че Желтешкиятъ попъ е държалъ двамата за предатели, това се знаеше твърде добре отъ неговитѣ приближени пъкъ и менъ не ми бѣше мѫчно да се догадя за тѣхъ, но посочвамъ тукъ и литературнитѣ източници за пълнота. Че е имало жена или жени посредъ, той не избѣгваше сѫщо да спомене предъ мене. А знае се, че за друга жена не можеше дума да става, освенъ за Величка Хашнова, сестра на Маринъ п. Лукановъ. Тя дала отровата на клисаря, и подучила го да отрови п. Кръстю, а доставили отровата отъ Виена М. п. Лукановъ и Д. Пъшковъ.

Трѣбаше човѣкъ да присѫтствува на тази среща и да види оная значителна физиономия, която правѣше п. Георги оня блѣсъкъ отъ тържество, който играеше въ погледа му като говори за отровата. Той бѣше убеденъ, че здраво държи въ ржцетѣ си ключа на предателството и той не крие-

ше логическия пѫть на мисъльта си: който посѣга да отрови п. Кръстю, той е истинскиятъ предатель на Левски.

Легендата за отрова, доставена отъ Виена или Русе, е твърде прозрачна: отрова ще е имало доста и въ Ловечъ, колкото да се отрови единъ човѣкъ. Но конспираторитѣ противъ п. Кръстю сѫ имали интересъ да смѣтнатъ клисаря, който ще хърли отровата въ светото причастие, та всѣкой случай, ако дойде до издателство, да не отговаря поне и доставчикътъ на отровата въ Ловечъ. Колкото до желанието да се премахне п. Кръстю отъ свѣта, опити да го убиятъ сѫ правени още скоро следъ хващането на Левски. Помни се сѫщо, че той изобщо е билъ станалъ много мнителенъ, като очаквалъ всѣкой мигъ да се посегне по единъ или другъ начинъ на живота му. И това още преди освобождението. Всички тия опити, разбира се, се дължеха на патриотическа екзалтация, да се отплати на предателя за черното му дѣло, и нѣматъ нищо общо съ нѣкакъвъ страхъ, както си е мислилъ п. Георги — страхъ предъ п. Кръстю, който ако продължи да живѣе, могалъ да разкрие истината. Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ нѣмало защо да се боятъ, че ще се разкрие истината. Ние сега я разкриваме достатъчно съ фактитѣ и данитѣ, които изложихме досега, и които има да изложимъ още. Попъ Кръстю можеше десеть пѫти да бѫде отровенъ, можеше да издъхне още при турската власть, и пакъ фактитѣ и доказателствата щѣха да останатъ и истината нѣмаше да закъснѣе да излѣзе на лице.

А п. Кръстю живѣ доста, както знаемъ. До 1882, когато се прощава съ живота, той е ималъ цѣли десеть години, за да се оправдае. Но ний видѣхме неговото безсилие да стори това, като се запознахме съ дългата му старателно написана дописка. „Човѣкъ трѣбва да е твърде неопитенъ четецъ, за да не види, че авторътъ на тая дописка, съ излаганото си ужъ опроворжение, тъкмо потвърдява това, което е искалъ да отхвърли".

Отровата ще да е подала Величка Хашнова, но това обстоятелство нищо не придава и нищо не отнема отъ цѣлата обстановка. Изобщо, концепцията на п. Георги е едно наслоение на страсти и борби отъ по-ново време, безъ никакво съотношение съ историческитѣ факти, при които бива заловенъ или предаденъ Левски въ миналото. Цѣлата легенда за жена или жени п. Георги разкри достатъчно ясно

предъ менъ. Величка Хашнова имала по-млада сестра, Юрданка; последната почина презъ онова време отъ гръдна болестъ. Величка била желала да се омжжи сестра ѝ за Апостола, и като не успѣла, а била убедена, че животътъ на Юрданка се съкратилъ поради особено силнитѣ чувства, които тя питаела къмъ любимия, но непреклоненъ човѣкъ, отмжстила му и за нея, и за себе си, като отишла до София и тамъ, заедно съ брата ѝ Маринъ, и съ Д. Пъшковъ устроили предаването на Левски.

Юрданка бѣше онова време младо 15—16 годишно момиче, напуснало учение въ Габрово поради болестьта си. На тая възрастъ и при строгитѣ и примитивни още нрави въ миналото такива романтически предположения сж твърде произволни, за да отговарятъ на каква да е действителность. Отиването на Величка Хашнова до София се е наложило отъ необходимостьта, да занесе дрѣхи на арестувания си братъ, когото очакваше дълъгъ пжть и дълга отлжчка да върви на заточение. Освенъ това, като се върна отъ София, тя биде арестована. Ако тя наистина бѣше извършила предателство, не само на нея турската власть нѣмаше да посегне, но можеше и брата ѝ и Д. Пъшковъ да пустне на свобода. Въпросътъ е, че едно важно действие, като предателството, влече винаги съ себе си и важни последици. А никаква следа отъ подобно нѣщо не можемъ да наблюдаваме и съ троицата. Додето около п. Кръстю изпъкватъ енигматични промѣни и всѣкакви очебиющи консеквенции, които като го поставятъ изеднъжъ въ най-сигурни условия за животъ, не могатъ да се обяснатъ освенъ съ важни и тайни нѣкакви услуги на властьта [1]). Съ една дума, и този епизодъ по нищо не се свързва съ цѣлата верига факти освѣтляващи пжтя на предаването на Левски.

Сжщо и съ въпроса, че п. Георги изповѣдалъ двоица, обстановката не се промѣня. Попъ Георги ми потвърди факта, за изповѣдь, както го и посочилъ предъ Гено Ивановъ. Не че единъ отъ изповѣданитѣ билъ истинскиятъ предатель на Левски въ миналото, но че п. Г. го изнамира сега, а това е фантазия, основитѣ на която вече разглеждахме [1]).

[1]) Интригата на г. К.-Б., че Хашнова е била арестувана отъ преди 27 октомврий — преди да бждатъ хванати п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, —е трърде плитка. За това имаме доста доказателства, върху които обаче не мога да се простирамъ. На К.-Б. е било потрѣбно да измисли обстановка макаръ най-недоказуема — за да се види, че нѣкой още преди п. Кръстю отива въ София или е въобще въ контактъ съ турската власть, и че предателството има произхода си преди да е засегнатъ п. Кръсю. Историческитѣ събития сж индивидуални и не се повтарятъ. Така че, трѣба строго да се прекриватъ или да се съчиняватъ на готово.

V.

ЛЕВСКИ КАТО ОБВИНИТЕЛЬ И КАТО ЖЕРТВА НА ПОПЪ КРЪСТЯ.

Сега, нека се върнемъ пакъ къмъ спокойния разказъ на събитията. Една ноемврийска вечерь, попъ Кръстю е хванатъ, хвърленъ въ затвора, изтезаванъ и зараньта пустнатъ. Падналъ въ немилостивитѣ лапи на звѣра, изтерзанъ и разложенъ въ душата, че го предали близкитѣ му другари, той се хваща за нишката на заплетени и тайни услуги спрѣмо властьта. Като се издали единъ-други въ София, като издаватъ всигко, и не могатъ пакъ да се избавятъ, той поне да спаси себе си. Нито е самъ предатель въ душата и съзнанието си, нито предателствува противъ дѣлото: всичко е предадено вече. Остава той поне да спаси, каквото отъ сега може да се спаси. Това е, поне, неговата приценка. И това е, което ние вече знаемъ отъ по-предишната глава.

Какви услуги п. Кръстю е обещалъ на турскитѣ палачи презъ онази нещастна нощь въ затвора — това ний не знаемъ. И това ний не можемъ да узнаемъ текстуално.

Но какво прави той, следъ като мжчителитѣ се съгласили да го пустнатъ на свобода? Какво е извършилъ, какво нагласява да извърши напоконъ, за да оправдае стжпка по стжпка обещанието си?

Това ний знаемъ. Тава можемъ да знаемъ.

[1]) Цитирахъ по-преди, че споредъ К.-Б., п. Георги изповѣдалъ Добря Механджия — погрѣшно посочения отъ Л. Караведовъ предатель и оправданъ подиръ — който, значи, му съобщилъ, че билъ предалъ Левски, и че узналъ подробноститѣ на неговия маршрутъ до Къкрина чрезъ х. Мичо отъ Хашнова. Това е чиста измислица на г. К.-Б. Това нито му е говорилъ п. Георги, нито е възможно само по себе си. То нѣма предпоставка нито последици, за да го свържемъ по нѣкой начинъ съ предаването на Левски. Не е строителенъ елементъ, да търсимъ и да намѣримъ следи отъ него въ строежа на предателството.

Туй остава сега да видимъ, да изучимъ.

Нека повторимъ накѫсо и другитѣ предшествували събития. Тъй ще да бѫдемъ по-наясно. Следъ обира на царската хазна презъ септемврий, хващането на Д. Общи нѣкѫде изъ Тетевенско въ октомврий и хващането сѫщо и на Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ на 30 сѫщия месецъ въ Ловечъ и експедирането имъ за София на 13 ноемврий, п. Кръстю бива арестуванъ на 18-20 последни месецъ и пустнатъ на следующиятъ день. Отъ пущането на п. Кръстя на свобода, до залавянето на Левски въ Къкрина, на 27, или 28 декемврий сѫ всичко четирейсеть дни. Въ тия четирейсеть дни почва и се подготвя, подготвя се и се извършва предаването на Апостола.

Прочее: съ кои средства, кога, дата по дата, и съ кой начинъ е извършилъ предателтъ черното си дѣло?

Въ Ловечъ, следъ като Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ биватъ хванати отъ турцитѣ и сѫ откарвани въ София положението е критическо за централния комитетъ — както може лесно това да се разбере. Тамъ сега за комитетъ оставатъ членоветѣ Хитровъ и Колевъ и касиерътъ попъ Кръстю. Последниятъ, разбира се, всѣки часъ чака сѫщо да бѫде хванатъ, като първитѣ двама. А като свещеникъ — едно видно обществено лице — не може да се крие. Другитѣ, Хитровъ и Колевъ, не излизатъ на яве, или по-добре, потайватъ се кой както може. Дали комитета, при туй положение на нѣщата, функционира действително и какъ функционира, това днесъ е невъзможно да се възстанови. Но останали сѫ, всепакъ, спомени — макаръ и смѫтни за преживѣното тогава.

Трѣбвало е да се състои едно реконструкционно събрание, и да се избере председатель: най-неизбѣжна стѫпка за по-нататъшенъ комитетски животъ, и въ Ловечъ и въ цѣла България. Дали се е състояло това събрание и кога и кѫде се е състояло, нѣмаме сведения и за това не сѫ опазени никакви спомени. Дали функционира все пакъ комитета въ Ловечъ? И напр.. дали кореспондира съ нѣкого като комитетъ? И кой, тогасъ, отговаря, кой се подписва за неговъ председатель?

Дали попъ Кръстю се явява сега председатель, дали той подписва кореспонденцията или я подписва другъ нѣкой?

Или въобще — кой е председатель, дѣйствително? Кой представлява комитета предъ тоя толкозъ критиченъ периодъ отъ четирейсеть дни?

Нека разгледаме по-отблизо момента. Въ него наистина се крие ключа на цѣлия споръ по предаването на Левски[1])

Двамата първи членове на комитета сѫ хванати прочее, откраннн на 13 ноемврий. На 12 декемврий — следъ месецъ време, Левски пише писмо, отправено до Ловешкия комитетъ. При това, въ писмото си Апостолътъ отправя думи къмъ председателя на комитета. Но и още нѣщо. Въ писмото се споменуватъ и нѣкои кореспонденции още размѣнени преди датата на писмото между шефа на вѫтрешната организация, Левски, и председателя на Ловчанския централенъ комитетъ. Тѣзи кореспонденции, хвърлятъ доста свѣтлина върху въпроса. Явно е, съ една дума, че презъ времето отъ ония четиредесеть дни, имало е писма, дошли до Левски, и носящи подписъ на председатель на Ловчанския комитетъ.

Ето тукъ почва, по-просто казано, и ключътъ на развръзката.

И така: кой е билъ тогасъ — презъ тоя късъ срокъ отъ 40 дни — председатель на комитета? Кой подписалъ, кой подписва и кой подпечатва съ печата на комитета отправената до Левски кореспонденция?

Ето де е въпросътъ.

Въпросътъ за председателството въ Ловечъ е заплетенъ, следъ като истинскиятъ председатель Маринъ п. Лукановъ бива заловенъ и откаранъ. Едвамъ въ последно време, и то — съ помощьта на документалното свидетелство на самия Левски[2]), а сѫщо и съ основно и критично проучване на обстановката, можехме и можемъ да хвърлимъ колко годе свѣтлина върху въпроса. Всичко което се е случило въ столицата на вѫтрешната революционна организация презъ недългия оня периодъ отъ арестуването на п. Кръстя, до хващането на Апостола — на 27 или 28 декемврий — презъ

---

[1]) Ще си спомнимъ изъ "анкетата" която разгледахме въ начало, че Д. Пъшковъ е подведенъ да свидетелствува ужъ, че п. Кръстю никога не билъ председатель — само съ цель да се оправдае послсдния.

[2]) Кореспонденцията на Левски изъ архива на Ловчанския комитетъ биде издаденъ отъ Министерството на Народното Просвѣщение, подъ моя редакция, едвамъ въ 1908, следъ моята „История на Априлското възстание" (сравни „Архивъ за възраждането" т. I).

който периодъ потайно и искусно се подготовлява и се извършва предаването му, сега вече намъ ни е по-ясно. Излишно е да казвамъ, обаче, че при подобни трудни проучвания, единъ исторически авторъ трѣба да държи и да се надѣе твърде много на себе си. Той трѣбва да знае кого пита и отъ кого какво чака. Защото, нѣма и не може да има за него друга по-сериозна задача отъ тая.

Но да дойдемъ до свидетелството на самия Левски, което г. К.—Б. сѫщо се опитва да насили и преиначи. Тука разискването вече се улеснява до значителна степень. Както казва народната поговорка, ний имаме тукъ работата черно на бѣло и то ни е предъ очи, държиме го здраво на рѫка.

Въ писмото си до комитета въ Ловечъ, отъ 12 декември 1872, Левски казва, че е получилъ писмо отъ председателя на комитета и продължава: „По думитѣ на председателътъ Ви, оправихъ се да дода въ градътъ Ви и да се срещна съ нѣкой и другъ веднажъ за всѣкоги, защото и времето е вече твърде късо, та и не ни остава да прехождаме за повече пѫти. Току да тръгна за въ градътъ Ви — прибавя Левски още— получихъ писмо, въ което ми се бележи и пр.“ Говорили му, че имало фалшиви, подправени писма, и че опасно е да дойде. Председателътъ го кани да дойде, други го спиратъ. И закрѫгля по-долу въ писмото впечатленията си. „По тия писма, страхувамъ се да дода въ градътъ Ви. Въ тѣхъ тълкувамъ: предателство истинно, и предателство безъ да ще отъ страхъ“. (Арх., I. 73). Говори за едно лице и даже опредѣлено лице.

Да разяснимъ това. Получилъ едно писмо отъ председателя, който го вика да дойде въ града имъ. И после, рекълъ да тръгне. Но ето че получава второ писмо. И сега, това писмо не е вече отъ председателя, то иде отъ друга страна и отъ повече лица. И Левски отложилъ да тръгне за Ловечъ.

Апостолътъ подчъртава самъ: получилъ писма, не е едно писмо, а писма отъ различни автори, и съ различно съдържание. Едното го мами да дойде, другото го залива съ ледена вода. То му казва: кѫщата, дето се криешъ, и дето ще се криешъ, ако дойдешъ, и дето се крие комитетскиятъ архивъ, е издадена. Тази кѫща е на Величка, сестра на Маринъ п. Лукановъ, а по мѫжъ Хашнова: кѫща на Хашнови. Въ двора на кѫщата подхвърлили фалшиво писмо съ почеркъ и подписъ на Левски. Подканяли Хашновитѣ (ужъ ги кани самъ Левски) да изнесатъ комитетската архива нѣкѫде въ лозята, — вънъ отъ града — та той ще я земе отъ тамъ. Писмото на Левски набързо известява тоя опитъ, извършенъ, безъ друго, отъ неизвестна предателска рѫка.

Левски излага това съобщение, което му дошло съ второто писмо, и прави заключение: предателство. Той казва дословно: „получихъ писмо, въ което ми се бележи, че сѫ биле подхвърляли въ нѣкоя кѫща писма съ подписка: Ас. (ланъ) Дер. (вишоглу). Кѫрджалѫ, въ които писма казвало: да ми донесте тевтера на еди коя си колиба и тамъ да го оставите, а всичко друго каквото има да го изгорите! И въ писмото ойдордисвани словата като да приличатъ на мойте! Писменно да ми дадете за тия писма които сѫ писани отъ Васъ. Пророкувамъ целтѫ каква Ви е била, и по висшегласие ли сте го направили, или самъ нѣкой, икой е! Ако на това се отречете и секи каже отъ Васъ незнамъ, то азъ знамъ и ще Ви го покажа да го видите кой е. За следствието на тия подхвърлени писма, оставамъ да говоря до като видя ще ли изповѣда самъ оня, който ги е мушкалъ въ портата изъ ряската и като какво си е мислилъ съ това, па тогава. По тия писма тълкувамъ предателство истинно и пр“.

Така стои обстановката въ Ловечъ, изъ която има да различимъ председатель, касиеръ и други лица, кореспондиращи съ Левски.

Подхвърленитѣ писма, безъ друго, ще да сѫ били написани и подхвърлени отъ лице, което не може да не притежава редъ сведения и качества. За тѣзи сведения и качества може всѣкой да се догади. Тѣ сѫ: 1) лицето е близко до комитета; 2) държи въ рѫка кореспонденции на Левски, за да го гледа и да подравнява почерка му; 3) интелигентно и грамотно е само, за да съчини подражателни писма и да имитира точно почерка; 4) осведомено е, кѫде се крие архива на комитета; и 5) иска тефтери — което ще рече, виждалъ е самъ архива и знае конкретно, какви отдѣлни и ценни предмети съдържа той“ и пр. (1)

1) Самъ Левски подозира, че тия подхвърлени писма сѫ дѣло дори на цѣлия комитетъ („Писмено да ми дадете — да ми се обясните — за

Авторътъ на подхвърленитѣ писма не може да бѫде турчинъ. Турцитѣ въ Ловечъ не притежаватъ презъ онова време помежду си една тъй интелигентна и специално подготвена личность. Не може да се приеме сѫщо, че тѣ отъ по-рано сѫ приготвили българинъ, свое орѫдие за целтьта: комитетскитѣ срѣди щѣха да го узнаятъ и да се пазятъ отъ него. А съ подхвърленото писмо тѣзи срѣди сѫ изненадани. Архивътъ е наистина у Хашнови. И явно е, че всичко е открито: открито е отеднажъ и нечакано отъ никого. А сѫщо знаемъ, вече че администрацията въ Ловечъ—до хващането на Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ по заповѣдь отъ София — съвсемъ не е осведомена, дали сѫществува комитетъ въ Ловечъ. А откарването имъ изъ Ловечъ се дѣли отъ арестуването на п. Кръстя само съ една седмица; отъ последната случка до писмото на Левсви сѫ 22 дни. Подхвърленото писмо се пада посрѣдъ, следъ десетина дни. Може ли въ тоя късъ срокъ чуждо лице да изучи всичко и да услужи на полицията?

Трѣба, въ най-добрия случай, да се допустне, че близко на комитета лица е минало на правителствена страна или все едно — както подозира самъ Левски — трѣба да се допусне, че има предателство изъ самата срѣда на комитета въ Ловечъ: то е едно лице, което Левски знае и ще посочи като дойде.

Кой е предателтъ, прочее?

Както споменахъ: още отъ цитиранитѣ думи на Левски личи, че той подозира опредѣлено лице и че това лице, като е изъ комитета, разбира се, му е и познато. Така и той казва: „Въ тия писма тълкувамъ: предателство б е з ъ д а щ е, о т ъ с т р а х ъ“. Познава, значи, отъ близо лицето, знае характера, знае душевнитѣ му качества.

Но има мекота въ думитѣ на Левски. Тѣ дишатъ съ нѣкакво снихождение къмъ едно познавано отъ автора на писмото и даже ценено до сега отъ него лице. Може и жестокото падение на Д. Общи и другаритѣ му, че и цѣлиятъ разгромъ на комитетското дѣло да правятъ Левски да е снизходителенъ, но това не измѣня положението за специалния нашъ случай тукъ.

тия писма, които сѫ п и с а н и о т ъ В а с ъ: по висшегласие ли сте го направили“ . . .)

Завесата се открехва.

А въ писмото на Апостола дори има още по-ясно указание, както намекнахъ вече. Левски познава предателя и казва точно, че го знае и че като дойде въ Ловечъ, ще го покаже кой е. Изразътъ е твърде енергиченъ. „Ако се отречете — пише той — и секи каже отъ Васъ незнамъ (предателя), то а з ъ з н а м ъ и ще Ви го покажа да го видите кой е“? Той си мисли точно едно опредѣлено лице.

Кой е наистина? Кой може да бѫде това лице?

Кого е мислилъ Апостолътъ?

Левски е изпусналъ да ни означи датитѣ на ония две писма, на които отговаря, и на които съдържанието въ главни черти ни е предалъ. Самитѣ писма, разбира се, сѫ изгубени. Нека се опитаме да възстановимъ тия дати — поне приблизително. Това има значение, както ще видимъ, и за цѣлия споръ.

Но преди това, имаме още други подробности да установимъ. Тѣ ще ни улеснатъ за по-нататъкъ.

Отъ цитатитѣ личи, че известието за подхвърлени писма стои, по дата, непосредствено предъ отговора на Левски, последвалъ на 12 декември. Колко дни може да има посрѣди? „Т о к у д а т р ъ г н а з а г р а д ъ т ъ В и, получихъ писмо“... И отложилъ пѫтуването „страхувамъ се да дойда въ градътъ Ви“. За колко време е отложилъ да тръгне?

Защото Апостолътъ всепакъ идва въ Ловечъ, кѫдето се извърши предателството.

Нека потърсимъ и дветѣ дати: 1) Кога Левски получава застрашителното известие и 2) кога, всепакъ, тръгва или решава да тръгне за Ловечъ.

Външната обстановка или нѣкои околни факти могатъ да ни дадатъ ключъ за изминалото време. „Току да тръгна за градътъ Ви“... — подразбира единъ близъкъ преходъ — всѣкой случай, една последна станция, отъ дето ще тръгне, за да стигне въ Ловечъ. Тукъ има редъ по-други подробности, които трѣбва да се вематъ въ съображение. Въ тия подробности азъ не мога сега да влѣза по-нашироко. Тѣ ще ме отвлекатъ твърде далечъ въ изложението, но мога да отбележа главнитѣ точки.

Последната станция, дето — „токо да тръгне“ — билъ е спрѣнъ, е Сопотъ. Преходътъ, който предстои да направи Левски отъ Сопотъ до Ловечъ не е лесенъ: това е да мине

Стара Планина[1]) Този преходъ е опасенъ. Самъ Левски се колебае още и не е изключено, да избере другъ маршрутъ за къмъ отвѫдъ Дунавъ, за гдето главно се е отправилъ „Или азъ ще премина — бележи той по-нататъкъ въ писмото си — или други ще провода да ги отнесе". (Книжа и др. предмети отъ комитетския архивъ)

По сведенията, които притежаваме, и по всички външни данни, въ Сопотъ Левски се бави нѣколко дни. И тамъ не е обезпокояванъ отъ никоя страна. Тука е заварилъ кореспонденцията за подхвърлени фалшиви писма въ Ловечъ у Хашнови, и отъ тукъ отговаря на нея. Писмото отнася вѣрниятъ Гани Маджареца. Преходътъ до Ловечъ е два дни най-малко Трѣбва да имаме предвидъ, че е декемврий, планината е заснѣжена и пѫтищата сѫ мѫчни. Левски чака да се завърне пощалионътъ, чака известни сведения, за да се реши или не, да поеме и самъ пѫтя. Маджарецътъ се връща, сведенията, които е донесълъ, сѫ благоприятни: Левски може да тръгне и действително тръгва за Ловечъ. Това е язикътъ на фактитѣ.

Отиване и връщане на пощата — това сѫ 5-6 дни. Преносителътъ на пощата си почива въ Ловечъ, той събира сили за обратенъ пѫть. А сѫщо—събира нужднитѣ сведения. Може би, донася на Апостола ново писмо, съ успокоително и насърдчаващо тръгването му съдържание, което, за жалость, сѫщо не е запазено.

Най-рано на шестия день — на 18 декемврий — Левски тръгва за столницата на централния комитетъ. Пощалионътъ се мае петь дни вънка. И най-късно известието за подхвърлени писма въ Ловечъ е мѫгло да стигне и до Левски на 11 декември, преди да отговори. Едва ли ще да е отговорилъ още сѫщия день: трѣбва да изпрати свой пощалионъ.

[1]) Г-нъ К. Б. напр. мисли, че писмото си отъ 12 декемврий Апостолътъ е писалъ изъ едно „отъ близкитѣ села край Ловечъ" (стр. 131) Това е неприемливо. Левски нѣма защо да пише, че е отложилъ да дойде въ градътъ, щомъ е на една стѫпка отъ него. Все едно, той е въ него. И после, кѫдето е получилъ известието за подхвърлено писмо, тамъ още пише отговоръ и тамъ ще земе решение, да върви или не. Какъ ще отправятъ писмо до него въ съседно село? Отде знаятъ, че Левски е вече тамъ? Или трѣба да знаятъ и да следятъ стѫпкитѣ му всѣкой часъ! Тукъ има технически подробности изъ строя на тайната революционна организация, които трѣбва да се познаватъ добре, но азъ не мога да се спра и върху тоя въпросъ.

Но въ сѫщность писмото е могло да се получи въ Сопотъ, преди самъ Левски да пристигне тамъ. Следователно, Апостолътъ е могълъ сѫщо да завари кореспонденцията си въ Сопотъ. Тукъ сѫ го чакали писма и отъ другаде. Колко по-рано е могла самата кореспонденция да пристигне и да го чака въ Сопотъ?

Не много дни.

Тука вече се докосваме до истинската и най-важна дата въ спора. Касае се, кога Левски е получилъ по-първото отъ дветѣ писма: писмото на председателя, съ което този го кани да дойде въ Ловечъ. И дветѣ писма ли сѫ го чакали въ Сопотъ, или по-първото го е настигнало на другото мѣсто?

За дветѣ писма Левски се изразява двояко: „Оправихъ се да дода въ градътъ ви" („по думитѣ на председателътъ ви") и още: „токо да тръгна за градътъ ви". Въ кой градъ или село, на кое мѣсто Апостолътъ не мисли още, или не мисли никакъ да мине, а подиръ решава да мине презъ Ловечъ? Кѫде е тази станция, до която Левски има установенъ планъ за пѫтуване презъ другаде, отъ която начъртава всепакъ маршрутъ да посети Ловечъ и съ тази целъ стига до Сопотъ? Кога става това?

Ареститѣ въ Орхание и Тетевенъ по обира на пощата на Араба Конакъ, презъ втората половина на септемврий месецъ, 1872, раздрусватъ, както знаемъ, отъ основи комитетската организация. Левски въ това време се намира въ Тракия. На 7 октомврий отъ Ловечъ му пишатъ за опастностьта и го съветватъ да не се вестява къмъ столицата на вѫтрешното съзаклятие. Това му пише още непокътнатиятъ комитетъ подъ председателството на Маринъ п. Лукановъ.

Така, по онова време, той не мисли още за пѫть къмъ Ловечъ. Нѣма работа тамъ. Съ две писма Любенъ Каравеловъ го подканя да обяви възстание. Тѣзи писма сѫ отъ началото на ноемврий. Ареститѣ сѫ зели широки размѣри. Димитъръ Общи „предава всичко щото знае". На 30 октомврий, както видѣхме, сѫ хванати Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ въ Ловечъ. Цѣлата комитетска сграда виси надъ пропасть. Левски е известенъ за всичко и има за какво да мисли — не мисли за Ловечъ и за нѣкои комитески подробности тамъ. Има голѣми задачи да разреши: да обяви или не възстанието. И ако не бива да обяви възстание,

трѣба самъ да скочи презъ Дунава, за да убеди другитѣ членове на центр. комитетъ. Не му е до Ловечъ — да иде ли или ди не отиде тамъ.

Писмата на Каравелова го настигатъ въ Ст-Загора, въ втората половина на ноември, и на тѣхъ той отговаря отъ тамъ: не е съгласенъ за революция. Тукъ и решава да върви за Букурещъ, за да увѣри Каравеловъ и другитѣ членове отъ централния комитетъ, да не бързатъ съ преждевременъ бунтъ. За Ловечъ още нѣма дума.

Едновременно, въ Стара-Загора той зема решение да прескочи по-близо до София, дето се решава сждбата на хванатитѣ и арестувани съзаклѣтници. Така той преминава въ Татар-Пазарджикъ, дето се мае по-длъжко. Тъй като въ Сопотъ той пристига не по-късно отъ 11 декември — защото отъ следующия день вече отправя отъ тамъ кореспонденцията до въ Ловечъ — трѣба да приемемъ, че отъ последнитѣ дни на ноември, до 10 декември, приблизително, той пжтува до Пазарджикъ и после се мае въ тоя, градъ. Отъ тукъ пощата работи на две посоки: къмъ София и Карлово-Ловечъ. Бай Иванъ Арабаджията отъ Царацово е пратенъ до Гани Маджареца въ родния градъ на Левски, и донася въ Пазарджикъ писмото на новия председатель на комитета въ Ловечъ. Съ това писмо Левски бива подканенъ да се отправи до тоя градъ, помимо пораншното писмо отъ 7 октомврий, — отъ пораншния председатель, който сега е въ затвора въ София — което го предупеждаваще, както видѣхме, да не идва въ Ловечъ. Това поканително писмо — прочее — е получено отъ Левски между последнитѣ числа на ноември и първитѣ десеть дни на декември. То неще да е чакало дълго въ София, за да бжде земено и отнесено по адреса.

Знаемъ вече, че арестованитѣ въ Ловечъ на 30 октомврий председатель Маринъ п. Лукановъ и членътъ на комитета Д. Пъшковъ сж отправени за София навръхъ коледни заговезни — на 13 ноември. Попъ Кръстю е хванатъ една вечерь, изтезаванъ презъ нощьта и пустнатъ зараньта—отъ полицията въ Ловечъ: това е не по-късно отъ една седмица следъ откарване на по-преднитѣ двама — което ще рече, не по-рано или по-късно отъ 18—20 ноември. Следъ пущането на попъ Кръстю, той става близъкъ съ властьта, съ която се е споразумѣлъ — „разбралъ се разумно съ турцитѣ“, споредъ както писмено изповѣда самичъкъ. Ето между

тѣзи дати — 20—22 ноември и 10 декември, додето Левски се мае въ Т. Пазарджикъ, пада и поканителното писмо до Апастола да дойде въ Ловечъ, авторъ на което нѣма кой да бжде освенъ попъ Кръстю. Той ли е председателтъ? Както казахме, тукъ се върти и полемиката.

Азъ не мисля, че попъ Кръстю, още преди да го хванатъ и изтезаватъ, ще да е билъ нагласилъ начина, какъ „разумно да се разбере съ турцитѣ“, за да спаси себе си. Неговиятъ характеръ и редъ обстоятелства говорятъ противъ това предложение. Отъ 30 октомврий до 18—20 ноември, той се намира въ мжчително очакване. Заедно съ Д. Пъшковъ и Маринъ попъ Лукановъ, хванатъ е стариятъ свещеникъ попъ Луканъ. Знаемъ, че Димитъръ Общи, който издалъ двамата, не можалъ да назове името на свещеника и, споредъ заповѣдьта отъ София, редомъ съ първитѣ да се хване и „единъ попъ“, властитѣ въ Ловечъ отправили въ седалището на специалния сждъ стария невиненъ попъ Луканъ. Попъ Кръстю не е могълъ да не се сѣща за грѣшката. Оставало е, обаче, да се види, дали следъ очната справка въ София, Димитъръ Общи нѣма да поправи грѣшката си. Въ това очакване, предпазливиятъ иначе и твърде смисленъ по харахтеръ попъ Кръстю, не ще е зелъ решение за крайното: да се разбере съ турцитѣ. Крайното е изоставено — безъ друго — пакъ ако се случи другото крайно: да го издадатъ. Изтезанията, на които е билъ подложенъ презъ нощьта въ затвора — и за които самъ споменува — сж го принудили спонтанно да земе онова решение, което е отлагалъ. Това е повече за вѣрване.

Но въпросътъ е за писмената покана до Левски да дойде въ Ловечъ. Споразумението съ турцитѣ е носило своитѣ консеквенции за попъ Кръстя. Срещу услугата, както казахме, да бжде спасенъ и оставенъ невредимъ въ Ловечъ, той е поелъ известни сжщо задължения. Въ връзка съ тия задължения, безъ друго, е стояло и да действува по единъ планъ. Така и пише на Левски да дойде въ Ловечъ.

Но както казва поговорката, едно зло никога не върви самичко, а го следватъ други злини. За да пише на Апостола, трѣбвало е писмото да излѣзе отъ името на комитета, че и да бжде подпечатено съ комитетския печатъ. Ето тукъ се е наложило, той да поеме титлата председатель на комитета, за да разполага и съ комитетския печатъ. Писмото от-

правено до Левски и подписанс отъ председатель, не е могло да не бѫде подпечатано и съ комитетски печатъ. Малко или много, подобна кореспонденция, безъ необходимитѣ си служебни знаци, щѣше да носи личенъ характеръ. Тя нѣмаше да убеди Апостола да дойде въ Ловечъ. Най-малкото е, че щѣше да го тури въ съмнение.

Тукъ е гордиевиятъ възелъ и тукъ почва истинската трагедия за попъ Кръстя.

Азъ не искамъ да кажа, че председателската титла не е могла да мине механически — тъй да се каже — върху попъ Кръстя. Да мине веднага, щомъ е арестуванъ титуляра, когато фактически вече липсва председатель на комитета въ Ловечъ. Зависѣла отъ бодростьта и желанието на останалитѣ не засѣгнати комитетски членове да действуватъ. Ако въ съзнанието на последитѣ живѣе мисъль, комитета нито часъ да не прекъсва функциитѣ си, тѣ ще го реконституиратъ, ще назоватъ председатель и ще поставятъ комитета въ положение да посреща събитията. Но времето отъ двадесетина дни, между първитѣ арести и арестуването на попъ Кръстю, е твърде късо; смущението на комитетскитѣ хора е твърде голѣмо за такава планомѣрна дейность. Притова, Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ сѫ задържани въ Ловчанския затворъ, както видѣхме, до 13 ноември. Очаква се да арестуватъ другитѣ членове. Разстройството въ комитетскитѣ редове е пълно. И въ присѫтствието още на истинския председатель въ града — макаръ въ затвора — прави мѫчно допустимо, че ще се избере новъ председатель. Остава едната седмица време отъ откарване на арестуванитѣ въ София до хващането на попъ Кръстю. Но въ тия седемь дни, последниятъ, който е поставенъ да се люшка изъ вълнитѣ на предположението и на последното изпитание, че може да бѫде хванатъ и откаранъ сѫщо, той едва ли е ималъ вдъхновение въ себе си за комитетска дейность, нито поводъ, да предизвика комитетско съвещание и да бѫде избранъ за председатель.[1]) За другитѣ двама членове, Ив. Колевъ и Анастасъ Хитровъ, едва ли можемъ допустна, да сѫ били въ по-добро настроение отъ него. Тѣ и двамата доживѣха следъ освобождението, но, за жалость, не оставиха по-точни спомени по въпроса. Може, всепакъ, да споменатъ за това, ако сѫ се събирали действително и ако сѫ зели решение да избератъ председатель.

[1]) Уставътъ предвижда подпредседатель (глава II', чл. 1), който механически би застѫпилъ мѣстото на председателя, (IV, 5) но нѣмаме точни сведения, кой е билъ подпредседатель на комитетета въ Ловечъ Ст. Заимозъ нарича Д. Пъшковъ подпредседатель но, както казахъ, нѣмаме сведения за това. Д. Пъшковъ, който бѣше живъ до неотдавна († ноември 11, 1926) никога предъ менъ не е потвърждавалъ това. По-

Остава предположението, че попъ Кръстю самъ и по свой поводъ е заелъ председателското мѣсто по мотиви, които отбелѣзахъ. Самъ той е влиятеленъ членъ, стърчи по образование и по положение надъ другитѣ. Така че, другитѣ членове — освѣдомени предварително или не — мълчеливо сѫ се подчинили на създаденото положение. Оставатъ посрѣдъ Величка Хашнова и мѫжътъ ѝ Хашновъ, които пазятъ въ дома си комитетския архивъ и печата. Тѣхъ попъ Кръстю ще да е убедилъ, че се налага да пишатъ на Левски и да искатъ съвета му, за какво да се прави по нататъкъ.

За туй положение на работитѣ ни говори и самото писмо на Апостола. Освенъ едно едничко писмо, което е получилъ отъ председателя на комитета, следъ първитѣ арестования на 30 октомври, друга кореспонденция не е последвала изъ сѫщи източникъ. Видѣхме, че му е дошло второ писмено известие, но сега въ писмото на Апостола личи явно, че известието иде по частенъ начинъ. То иде не отъ комитета, не отъ име на председатель и пр., а отъ Хашнови, за да му яви за опита на посегателството върху тѣхния домъ и върху комитетския архивъ. И Левски отговаря сега имено на Хашнови и задъ тѣхния гърбъ, по всѣка вѣроятность, и на двамата криещи се, но останали вѣрни членове на комитета. Така изрично Левски говори за предатель, който е единъ и когото той познава и ще посочи като дойде. И който, разбира, се, не е изъ тия, на които пише. А тукъ

вече за вѣрване е, че въ Ловечъ не е имало подпредседатель. За такъвъ се е броилъ Маринъ п. Лукановъ, който въ отсѫтствие на Левски председателствувалъ. Както знаемъ, Ловчанскиятъ комитетъ е и централенъ, и неговъ председатель е само Левски. Кацевъ-Бурски печати две писма съ подписа на Ц. Х. Павловъ, който се ужъ казвалъ подпредседатель. Съдържанието на тия писма никѫде не засѣга каква да е комитетска функция след., не иде отъ име на длъжностно лице въ комитета, за да оправдае, че се е подписалъ „подпредседатель". Този подписъ е мистификация, ако неозначава нѣщо по-друго, което не ни интересува. Но ще се повърнемъ по-нататъкъ още върху въпроса.

вече бие особено на очи, не само дето писмото на Апостола не е отправено до комитета и председаделя му, а до свои хора, но още и друго. Цѣлото писмо на Левски — както ще видимъ по редъ, отъ самото начало,—отъ първитѣ думи още и до край,—изтъква едно дѣление между председателя и ония, до които се отправя. Съпоставя председателя съ всичко комитетско до сега въ Ловечъ, сжди го, самъ зема позиция и заповѣда имъ сжщо да зематъ предпазителни мѣрки противъ него. По този начинъ, тежката му дума за предатель въ Ловечъ, че е единъ и четой го познава, приема презъ цѣлото писмо формата на едно реално и консеквентно обвинение срещу временния председатель.

Така че, и указанието на личността, и обстоятелството, че само едно писмо се споменува да е дошло до Левски отъ председателя, съпоставени съ цѣлата обстановка въ Ловечъ, както и съ обстановката около личната сждба на попъ Кръстя, указватъ достатъчно за времето, че и за особения произходъ на онова фатално послание, което председателтъ е отправилъ до Апостола, за да го примами да дойде въ Ловечъ.

Трѣба да отбележа, че първиятъ биографъ на Левски, Захарий Стояновъ, достатъчно твърдо бележи, че п. Кръстю е билъ презъ разглежданото време председатель на комитета. Въ началото на осемдесетьтѣ години, отъ когато датува книгата на този авторъ, Хашнови бѣха живи, и тѣхнитѣ спомени, безъ друго, сж отпечатани или ангажирани въ активното указание на Захари Стояновъ, че именно п. Кръстю е билъ председатель. Документътъ, който говори по-точно за цѣлата обстановка, и който сега разглеждаме и ние, още не е стоялъ тогава на разположение на Захарий Стояновъ. Азъ го публикувахъ въ 1908, въ „Архива на възраждането", отдето го цитирамъ днесъ. Вториятъ биографъ на Левси — отъ 1895, Стоянъ Заимовъ — не се занимава съ подробнитѣ обстоятелства на предателството. Даннитѣ у него, както всѣкога, сж на изустъ писани и забъркани. Сжщиятъ не споменува, кой е председатель на комитета, следъ като първиятъ председатель е арестуванъ. А ако приемемъ, че самъ е вѣрвалъ твърдо въ казаното вече еднъжъ отъ него, че Д. Пъшковъ билъ подпреседттель, а той е сжщо арестуванъ, то

явно е, дете Ст. Заимовъ е съвсемъ изоставилъ въпроса за председателство.

Че поканата да дойде въ Ловечъ, Левски не е получилъ по-рано отъ деньтъ, когато и пристига въ Татаръ Пазарджикъ, свидетелствуватъ още и нѣкои други, освенъ съобщенитѣ по-горе съображения. И тѣзи съображения сж отъ важность за по-нататъшнитѣ промѣни въ цѣлата обстановка.

Въ писмото си Левски изтъква още факта, че е искалъ отъ председателя паритѣ, които у него имало пренесени отъ други комитети", но той му писалъ, че ги е „употрѣбилъ за день два въ своя работа" (Арх., I, 74). Ако попъ Кръстю е отговорилъ на Апостола съ писмо, то и паритѣ сж били пакъ съ писмо искани отъ него. Последенъ пжть Левски бѣше въ Ловечъ къмъ срѣдата на августъ. Тогава да е искалъ паритѣ, нѣмаше защо искането или отказътъ да бждатъ писмени: комитета функционираше тогасъ спокойно, касиеръ и шефъ на централния комитетъ се виждатъ лице съ лице всѣкой часъ. Остава да поставимъ тази кореспонденция следъ произшествията въ Араба-Конакъ и подиръ, когато Левски се мае кжде Сливенъ и Стара-Загора, додето стигне въ Т. Пазарджикъ.

До ума е да допустнемъ, че Левски презъ втората половина на ноември, когато отецъ Матей го настига въ Стара-Загора и той е заетъ съ тъй важния отговоръ, който има да даде на дветѣ писма на Каравеловъ, че не може да обяви революция, както оня настоява изъ отвъдъ Дунавъ — до ума е да допустнемъ, че Левски, който освенъ писмения отговоръ, що дава до Каравелова, иска самъ да върви въ Букурещъ, за да убеди и водитель и членове на централния външенъ комитетъ въ ненавременостьта въ този моментъ за каква да е революция въ България, е писалъ на попъ Кръстя за пари, за да ликвидира съ тоя въпросъ и да не става нужда да се отбива въ Ловечъ. Съ една дума, приемливото е, че до края на ноември въ Стара-Загора Апостолътъ не мисли за пжть до Ловечъ. Още по-вече, че той е подъ впечатлението на първово писмо на комитета отъ 7 октомврий, да не идва тамъ.

Разбира се, всичко туй се отнася само до писмото, което Левсси е писалъ на п. Кръстя, а не и до отговора на последния до него.

Но отъ Стара Загора да кореспондира направо съ Ло-

вечъ и да означи, точно кѫде да му се пратятъ паритѣ лично до него, това не е допустимо: не е практика за тайната комитетска кореспонденция. Когато Отецъ Матей търси следитѣ на Левски презъ Ловечъ, тукъ-нъ е знаятъ да го упътятъ. Левски е въ контактъ съ последния градъ само посредствомъ други съобщителни пунктове. А този пунктъ е Сопотъ [1]) или Карлово.

Когато Левски пристига въ Пазарджикъ, работата ще да е стояла още открито. Като пише на попъ Кръстя за пари и му иска писменъ отговоръ, явно е, че не е решилъ още да иде въ Ловечъ. Тукъ се явява въпросътъ, дали имаме работа съ две писма отъ попъ Кръстя до Левски, или само съ едно писмо: сѫщото онова, съ което свещенъкътъ кани Апостола да дойде въ Ловечъ. Той може въ това писмо да му е изявилъ и за паритѣ, че сѫ похарчени. Левски е дошълъ въ Пазарджикъ съ цель да следи отъ близо работитѣ въ София. Отъ тука той праща писмо до Трайковичъ въ София и получава отговоръ отъ него. Споредъ думитѣ на Апостола, той мислилъ да предприеме въоржжено нападение, за да освободи арестованитѣ революционери.

Така че, въ Пазарджикъ Левски знае кои сѫ арестовани въ София, кореспондира въ Ловечъ съ касиера на комитета и го титулува председатель — защото по-ранниятъ председателъ е затворникъ въ политѣ на Витоша. Така и получава отговоръ отъ касиера-председатель, че паритѣ е билъ похарчилъ за свои нужди, или — което е сѐ едно, че ги е злоупотрѣбилъ. А до тогава Левски още не е билъ решилъ да мине презъ Ловечъ

Кога настѫпва обрата въ неговото решение?

Той получава покана отъ председателя да иде въ Ловечъ.

И намисля да иде.

Но поканата на председателя не е проста покана: тя съдържа обвинения противъ членоветѣ на комитета и вика шефа на революцията, да дойде и да стѣгне духа въ организацията, да тури работитѣ въ редъ.

Левски се мѫчи морално отъ това разложение и счита за свой дългъ да се претече и да помогне колкото може.

[1]) До Сопотъ или Карлово работи Ловчанския куриеръ, а за обратно: Гани Маджареца. Отъ Сопотъ до Т.-Пазарджикъ и обратно тича бай Иванъ Абаджията.

Това е най-естественото, което трѣбва да допустнемъ, или да предположимъ.

Забележително е, че за това състояние на духа у Левски имаме запазени отзвуци въ Т.-Пазарджикъ. Въ Сливенъ, въ Стара-Загора не е запомняно, щото Левски да се е оплаквалъ отъ Ловечъ. Напротивъ, тукъ — въ Пазарджикъ,— живи сѫ споменитѣ по този въпросъ. Тъй като Левски е билъ предупреждаванъ, отъ пазарджичани да не отива въ Ловечъ, той е посочвалъ дезорганизацията тамъ, като поводъ, да иде да помогне. Въ Пазарджикъ той гостува, между друго, въ кѫщата на Михо Стефановъ, покойникъ отдавна. Михо Стефановъ пише споменитѣ си и говори забележително за оплакванията на Левски противъ Ловечъ. „Левски се бѣше научилъ—казва той — че касиерътъ на Ловчанския комитетъ е злоупотрѣбилъ, та реши да замине първо презъ Ловечъ, за да провѣри смѣткитѣ на касиера и отъ тамъ да замине за Ромжния“ (в. „Татаръ-Пазарджикъ“, № 13, 18. IV,1909: „кратки исторически бележки и пр.“) За общия маршрутъ на Апостола — сѫщиятъ Ст. Миховъ бележи предварително: „Левски реши да замине за Ромжния: 1. за да закрие диритѣ си и 2. за да се срещне съ централния революционенъ комитетъ, следъ което да се върне съ нови наставления и сили“. (Пакъ тамъ № 12; 15. IV). Живи още поборници въ Т.-Пазарджикъ ми говориха — безъ поводъ отъ менъ — че Левски не билъ доволенъ отъ комитета въ Ловечъ въобще и това се съгласява съ духа на писмото, което малко по-подиръ пише до Ловечъ, и което сега разглеждаме.

Но това е още ядъ, негодование, досада, — обвиненията идатъ по-подиръ. Левски направлява сега маршрута си къмъ Ловечъ и стига въ Сопотъ. А току да тръгне за опредѣлената цель, получава писмото отъ Хашнови и отъ двамата останали вѣрни членове на централния комитетъ, както казахме. Писмото носи Колчо Сирковъ.

Колчо е прость, но вѣренъ човѣкъ на съзаклятието. Той е като Гани Маджареца отъ Карлово, като Бай Иванъ Арабаджията отъ Царацово и като Отецъ Матей Миткалото — но последниятъ е личность отъ по-голѣмъ мащабъ, макаръ все тъй простодушно и безгласно преданъ като другитѣ: безъ чувство за голѣмство, безъ амбиция въ йерархията на комитетското дѣло. Такива личности сѫ винаги въ

историята били обичани и предпочитани отъ организатора и отъ великитѣ водители на маситѣ. Така и отъ Левски.

Това писмо, донесено отъ Колча, което говори за фалшиви подхвърлени писма съ подправенъ подписъ на Апостола и за предателство — отваря накрай очитѣ на Левски за онуй, което става, и което е станало въ Ловечъ. Колчо си е отишълъ. Апостолътъ е стресnатъ. Той е разколебанъ въ решението си да иде въ Ловечъ, и отлага пѫтуването си. Сега настѫпва у него психолигическия моментъ на пресяване и събиране на мислитѣ предъ едно сѫдбоносно решение. Правилно ли е постѫпвалъ той досега въ Ловечъ? Не е ли сбъркалъ, не е ли далъ лошъ примеръ самъ, за да не сѫди строго и другитѣ сега? Какво се е извършило тамъ и какво трѣбва той самъ да върши?

Его подъ натиска на тая душевна борба той сѣда да пише писмото си отъ 12 декемврий. И както всѣкога човѣкъ въ тежки моменти на живота се обръща пръвъ на само изповѣдь къмъ себе си, така и той събира всичко, което е досега таилъ въ душата си и го излага предъ своитѣ вѣрни още съмишленици въ Ловечъ. Който познава кореспонденцията на Левски — суха, кѫса и строго служебна обикновено — той ще се удиви отъ тия четири и половина голѣми страници, които на ржкописъ правятъ цѣло послание, и които сѫ пълни съ трогателни излияния. Излияние на единъ голѣмъ, непреклоненъ характеръ, на единъ великъ водитель, който види какъ е рухнало всичко, що е градилъ, и чувствува какъ рухна и затова и самъ, който се е пазилъ и издигналъ толкова.

На пръвъ планъ е, все пакъ, продължението на собствения му проникновенъ умъ, забуленъ, може би, върху нѣкои подробности до тогасъ и прозиращъ сега връзката между всички. „Въ писмото Ви отъ 18/2, 7 октомврьй — захваща той — е, да не дохаждамъ скоро въ градътъ Ви, защото можало да стани! . , . а предеедателтъ Ви, (сега) въ писмото Ви по негово мнение (е,) да дода, та да видимъ какво трѣбва да се върши, защото споредъ както Ви виждалъ, отъ Вашитѣ кожи царвули не ставали! и сичко това произхождало отъ страхътъ Ви". И продължава съ болезнена изповѣдъ: „По думитѣ на председателятъ Ви, оправихъ се да дода въ градътъ Ви и пр."—което вече знаемъ по-нататъкъ. Изповѣдь, какъ е билъ готовъ да дойде, какъ е дорвалъ, всепакъ и билъ готовъ на всички рискове и жертви, въ име на водителския дългъ — помимо, че е билъ еднажъ и искрено предупреждаванъ вече, да не идва, поради явната опастность . . .

И пакъ, изпитателниятъ му умъ и чувството на висока правда у водитель не му дава да бърза съ обвинение. Пази се — този тънакъ тактъ, впрочемъ, личи въ цѣлата му запазена кореспонденция — да не би прибързано да нарани едного за смѣтка на другиго. Така и държи за своя наставнически тонъ, както всѣкога. Запитва еднакво и дветѣ страни, осведомява се равно и зема своето решение, нищо повече: по-далеко не отива, макаръ и да е явно, че обвинява. „Писмено да ми дадете за тия писма (подхвърленитѣ) които сѫ писани отъ Васъ". Иска да каже: не врагътъ, не турцитѣ сѫ ги писали, а вий отъ страхъ сте паднали до предателство. И следва постѫпа си да изпитва всички: „Пророкувамъ цельта каква Ви е била, и по вишегласие ли сте го направили" — т. е. дали всички не сѫ решили съ подхвърляне писма, съ подправенъ почеркъ и подписъ на главния виновнакъ — Левски — да разкриятъ, да предадатъ комитетскитѣ тайни и него на врага, та сами да се спасятъ, или е „самъ нѣкой, и кой е!" И завършва мисълта си: „Ако на това се отречете, и сѣки каже отъ Васъ не знамъ, то азъ знамъ и ще Ви го покажа да го видите кой е" и пр. И заключава потърсенъ: „Предателство е" и пр., което сѫщо знаемъ.

Иска писмено да го освѣтлятъ, и на дѣло да разсѣятъ съмнението, което го мѫчи, били ли сѫ всички заедно, или само единъ изъ тѣхъ. Но чудно! Отговоръть, или оправданието не е получено още — него ще достави вѣрниятъ пощалионъ, като отнесе заповѣдьта на водителя, която тепърва се пише, и като се върне: но въ чувствата на Левски решението е вече установено и обвинението е, сѣкашъ, произнесено, още отъ първитѣ редове на писмото. Фронтоветѣ сѫ два, къмъ които той отправя словата си и сѫ решително отдѣлени единъ отъ други: на една страна е мнозинството, на друга — само единъ: председательтъ, който държи водителството и държи паритѣ, защото е бившъ и настоящъ касиеръ, както е временен сега председатель.

И писмото следва съ дефинитивна разпоредба, която е вече открито и пълно обвинение противъ предсе-

дателя — предатель: отъ предателя трѣба да се отнеме всичко комитетско. Нѣма вече довѣрие — край на всичко!

Този дефинитивенъ фронтъ противъ председателя се дължи на Николча Сирковъ: той е донесълъ писмото отъ Хашнови и той — живъ свидетель самъ — е застаналъ гарантъ предъ Апостола за вѣрностьта на ония, отъ които е пратенъ. И писмото си сега Левски отправя пакъ тѣмъ: по всичко е явно въ това писмо, че то се адресува къмъ другитѣ, а не къмъ председателя. „Но вище — изрично се казва тамъ — какво ще Ви забележа за сякога, и веднажъ и сто пѫти излизамъ отъ длъжноста си. Колкото писма, пари, вестници и всичко какзото има оставено въ Васъ иу Председателятъ тайни работи, да се пренесатъ у Николча".

Архивата трѣба да се изнесе отъ досегашното си скривалище у Хашнови, защото скривалището е вече издадено. А всички тайни работи отъ председателя да се зематъ.

Тѣзи тайни работи сѫ председателскиятъ печатъ, квитанционнитѣ кочани и касиерската книга. Попъ Кръстю като се е наложилъ за председатель, за да изиграе своята председателска роля, за която се е ангажиралъ предъ турцитѣ, е трѣбвало да има на рѫка комитетския печатъ, а това не е могло безъ да се наложи за председатель — както отбелѣзахъ и по-напредъ.

Тежката разпоредба единъ пѫть дадена и председателтъ отлѫченъ, следва вече съ пълна откровеность личното обвинение противъ него въ злоупотрѣба на комитетски срѣдства: „У председателтъ има принесени отъ други комитети пари, по-напредъ ги искахъ, а той ми писа че ги употрѣбилъ за день два въ своя работа, той не ли е челъ въ уставътъ! На комитетска пара минутата не се знае".

Отговорътъ на това послание се дочаква отъ Левски. Приятелитѣ сѫ се оправдали, но тѣхното писмо не е запазено за насъ по понятни причини. Апостолътъ пази само своята кореспонденция, която му е оправдание за народната и непрестанна служба, и която, ако падне въ рѫце, влече отговорность само за него. Всичко друго, коете би повлѣкло нещастие върху странични дейци, той унищожава.

Оправданието на приятелитѣ позволява на Левски да тури край на колебанията си, за да се реши да иде въ Ловечъ. Той вижда възможность да се укрие тамъ, посрѣдъ вѣрнитѣ си хора, дори да опита да види смѣткитѣ си съ попъ Кръстя и да продължи своя пѫть за отвѫдъ Дунавъ.

Така, цѣлото писмо на Апостола, което разгледахме, не е простъ единъ отговоръ или една кореспонденция сама за себе си. То е единъ циклъ отъ осемъ писменни документа, съдържанието на които ни съобщава въ главни черти, и които сѫ свързани помежду си и се отнасятъ къмъ едно и сѫщо дѣло, къмъ една и сѫща случка — предателството. Тѣзи документи сѫ: 1. Писмото на пълния старъ комитетъ отъ 7 октомврий, Левски да не идва въ Ловечъ; 2. Писмото на новия временень председатель — за да дойде; 3. Писмо или писма, съ опредѣлено съдържание, подхвърлени у Хашнови за предателство; 4. Писмо до Левски, съ известие за станалото; 5. Писмено оправдание, всички ли сѫ писали фалшивитѣ писма или само единъ, което оправдание отваря пѫть на Левски да тръгне за Ловечъ; 6. Писмо на Левски до попъ Кръстя за паритѣ; 7. Писмо на попъ Кръстя до Левски, че е изхарчилъ паритѣ, и най-подиръ — 8. Самото писмо на Апостола. което имаме на рѫце и което обединява всички по-напрежни, и ни съобщава редъ още подготвителни и важни подробности за предателството.

Азъ намирамъ за умѣстно да добавя, че рѣдко убиецъ се е самопризналъ предъ сѫда. Така и п. Кръстю нѣма да се признае предъ народа и поколението. Обикновено сѫдията самъ установява отговорностьта, споредъ обстановката и външнитѣ данни. Често едно копченце, паднало отъ рѫкава на виновния и намѣрено на мѣстото на престѫплението, открива всичко. Единъ предатель, както въ нашия случай, е сѫщо убиецъ. И какъвъ още убиецъ, Боже мой! Единъ всенароденъ убиецъ — както п. Кръстю — когото всенародно сѫдимъ.

И попъ Кръстю наистина не се признава за виновенъ, („Трѣбникътъ"; който познаваме). Но ний имаме противъ него не само едно копченце отъ рѫкава, но безброй копчета отъ всички закопчалки на ризитѣ му. За неговото убийствено дѣло говорятъ освенъ подробноститѣ, които изложихъ досега, но още цѣлата останала обстановка: пристигането на Левски въ Ловечъ, държането презъ това време на попъ Кръстя лице съ лице спрямо него; наблюдателното поведение на властьта; приготовлението за Кькрин-

ското ханче; подвеждането на Левски, обсаждането или умѣлото и хитро обкржжване на ханчето и пр. — обстоятелства, върху които не ми се пада тукъ да се простирамъ.

Въ своитѣ усилия да защити попъ Кръстя, г. Кацевъ-Бурски се залява, по реда си, да изкриви и изопачи писмото на Левски, както е изопачилъ показанията на живи съвременници — което видѣхме. Споредъ него, председатель, за който се говори въ писмото, не е попъ Кръстю, но друго лице. И не е попъ Кръстю, който иска „по тоя начинъ (съ нарочно поканително писмо) да привлече Левски въ Ловечъ, за да го предаде". И той се провиква патетично: „Но за Бога! какъ е възможно това, (да обвиняваме п. Кръстю, че е поискалъ и станалъ председатель), когато ние знаемъ, че попъ Кръстю не е билъ славолюбивъ човѣкъ и не е заемалъ председателското мѣсто". (165)

Да говоримъ, дали попъ Кръстю е билъ или не е билъ славолюбивъ — това е най-малко несериозно. Касаело се е за попъ Кръстю до нѣщо по-реално отколкото да играе на славолюбие. Той е предаденъ самъ, както сж били предадени другаритѣ му М. п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, телеграфътъ го е изискалъ, и хванатъ е отъ властитѣ въ Ловечъ, изтезаванъ и влѣзълъ е въ споразумение—„разбралъ се разумно" и той да предаде нѣкого. Трѣбва да спасява главата си—не остава мѣсто за нѣкакво пусто славолюбие.

Онова друго лице, което г-нъ К.-Б. посочва за названъ или подразбиранъ отъ Левски председатель, е билъ— казва той — Цвѣтко Х. Павловъ. „Какъ ще можемъ — провиква се още той, всепакъ патетично — какъ ще можемъ да пренебрегнемъ подпредседателя на организицята Цвѣтко Х. Павловъ, който и безъ това е вършелъ една отъ най-отговорнитѣ длъжности въ комитета (доставялъ оржжие)?! . . ."

За „пренебрегване" не може дума сжщо да става: би било чужда за задачата ни тукъ работа. Ний изнасяме факти и ги освѣтляваме, нищо друго. Подпредседатель въ Ловечъ нѣма, както видѣхме. Д. Пъшковъ право е казалъ на г-нъ К.-Б,, че Цвѣтко Х. Павловъ е билъ съзаклѣтникъ и членъ въ организацията, но въ състава на комитетското настоятелство не е влизалъ; самъ г. К.-Б. ни съобщава правдивитѣ думи на стария дѣецъ, но въ съображение не ги е зелъ. Да повторимъ: истински председатель бѣше Левски,

въ негово отсжтсвие председателствуваше Маринъ п. Лукановъ, който е председатель и подпредседатель.

Членоветѣ на комитета въ Ловечъ доживѣха следъ освобождението, между тѣхъ не личи посочваното отъ К.-Б. лице. Цвѣтко Х. Павловъ биде убитъ презъ освободителната война, когато турцитѣ повторъ заеха Ловечъ, но ако доживѣлитѣ членове на комитета можеха, следъ освобождението, да се фотографиратъ заедно и нѣмаха възможность да зематъ помежду си своя починалъ подпредседатель, най-елементарно бѣше поне да запазятъ единъ споменъ за него. Но въ тѣхнитѣ срѣди това не е отбелезано. А за „пренебрегване" и тукъ дума не може да става. Цвѣтко, като търговецъ, е билъ единъ почтенъ и невиненъ човѣкъ, и не е у никого оставилъ зла память за себе си, та да речемъ, че му отмъщаватъ. Самъ г. К.-Б. помѣства въ книжката си (166) таблото на цѣлокупния комитетъ, съ петьтѣ портрета (М. п. Лукановъ, Д. Пъшковъ, Драсовъ, Хитровъ и Колевъ), публикува го по-рано и въ своята „Младежка илюстрация" съ обозначение: „Ловчанскиятъ комитетъ", отъ времето на Левски, както го бѣше заелъ отъ Д. Пъшковъ и тогава не бележеше, че липсва нѣкой.

На самитѣ доводи, привеждани отъ г. К.-Б. за да докаже, че Цвѣтко Х. Павловъ е билъ подпредседатель или въобще виденъ членъ на комитета, който вършилъ „една отъ най-отговорнитѣ длъжности въ него" — самитѣ тѣзи доводи, съ наивностьта си, отиваща до безсмислица, освѣтляватъ най-добре фактичната страна на моитѣ указания. Като търговецъ, Цвѣтко е доставчикъ и на оржжие за комитета. „Отъ писмото на Цвѣтко Павловъ — казва г. К.-Б. — до Троянския комитетъ ний виждаме, че той взималъ пари съ ф а й д а, за да купува оржжие". Г-нъ К.-Б. мисли, навѣрно, че това е твърде голѣма услуга и че такава жертва може да върши само единъ подпредседатель на комитета. Съ файде всѣкой е земалъ пари и всѣкой може да земе, безъ да е и безъ да е билъ подпредседатель нѣкжде. Кога единъ търговецъ зема съ файда пари, за да купи стока за продань, това съвсемъ не е комитетска дейность. То е търговия. Сжщото щѣше да бжде, ако има свои пари и направо да купува оржжие: ще го продаде на комитета, ще земе печалбата си. Разликата е само, че ще вземе плюсъ

файдата, която не е станало нужда да плаща, и която сега му остава печалба.

Г-нъ К.-Б. продължава доводитѣ си: „той (Цвѣтко) билъ търговецъ и е можелъ въ известно време да даде свои пари, а нѣкога да употрѣби и комитетски, и щомъ дохожда Левски въ Ловечъ, той (Левски) получилъ отъ него 3000 гроша“ (168)

Несериозни разсѫждения въ сериозенъ споръ, Разбира се, че единъ доставчикъ на орѫжие можс да получи предварително пари отъ комитета, стига да се ползува съ довѣрие. Това се нарича авансъ за сигурна покупка, и пакъ е търговия. Тукъ комитета прави покупка и авансира сума на търговеца за свое и негово улеснение. Ако търговецътъ не е купилъ орѫжие и ако е честенъ, ще върне паритѣ. Ходилъ ли е Левски да събира комитетскн в е р е с и и, когато последния пѫть се мае 2—3 дни въ Ловечъ, преди да го хванатъ? Съ тоя въпросъ никой не се е занимавалъ досега, че и азъ нѣмамъ никаква охота да се занимавамъ съ него. Той не е ни въ клинъ, ни въ рѫкавъ тукъ въ нашия споръ.

Но въ писмото на Левски е ясно и осѫдително казано, че у председателя „има пренесени отъ други комитети пари и че „той ги употрѣбилъ за день два въ своя работа“ което ще рече, че ги е употрѣбилъ за лични цели, а не за покупка на комитетско орѫжие. И това — той, председателтъ — писалъ черно на бѣло и призналъ предъ Левски. Какъ щѣше да направи това признание единъ търговецъ на орѫжие? Има ли смисъль въ това? Или какъ Левски щѣще да ни излъже за това? И да се сърди още и да сочи на търговеца за орѫжие комитетския уставъ! Търговецъ и комитетъ едно ли е. . ,

Когато единъ комитетъ реши да отлѫчи отъ касата си пари, за да купи орѫжие, решението се протоколира и протоколътъ е заповѣдь до касиера да брои паритѣ. Попъ Кръстѫ е броилъ комитетскитѣ пари, за да си купи кѫща. И не е броилъ 3000 гроша, за да ги връща после на Левски, но изпразднилъ цѣлата комитетска каса, за да изплати кѫщата си. Това е смисъла на писмото му до Левски.

Така щото, даже да приемехме, че Цвѣтко Х. Павловъ е подпредседатель, и сега замѣстя председателя, всепакъ касиерь и подпредседатель или председатель не е все едно. За тритѣ хиляди гроша, които г. К.-Б. цитира изъ книгата

на г. Д-ръ Стояновъ („Градътъ Ловечъ“, стр. 42) не е казано тамъ, че сѫ земени отъ касиера или председателя. Отъ писмото на Левски видѣхме, че п а р и, писма и пр.—всичко отъ Ловчанския комитетъ се прехвърля у Сирковъ. Ако Левски, следъ като е хванатъ въ Къкрина, заедно съ Никола Цвѣтковъ, е казвалъ на последния, по пѫть за София че е зелъ 3000 гроша отъ Ловчанския комитетъ, за да купи въ Ромѫния орѫжие за комитета, но че при залавянето турцитѣ му ги отнели, това трѣбва да се цитира, както си е. Но за смѣтка на единъ добросъвѣстно записанъ разказъ на единъ умрѣлъ човѣкъ, да се прекрояватъ работитѣ и да се пренасятъ паритѣ върху нѣкакъвъ търговецъ, че ги зема за своя смѣтка отъ комитета и ги връща подиръ на Левски — тази метода на прекрояване, доколкото зная, не е приета въ никоя иностранна история, та г. К.-Б. нѣма защо да я въвежда въ българската.

За да докаже, че Цвѣтко Х. Павловъ непремено е билъ подпредседатель на комитета, и че се е подписвалъ за такъвъ, г. К.-Б. привежда две писма на сѫщия, едното отъ ноември 1871, другото — отъ сѫщия месецъ 1872. Адресувани сѫ едното до троянския комитетъ и другото до кочманларския и подписани: оставамъ вашъ подпредседатель. Въ Троянъ хората имать свой комитетъ. Подпредседателтъ въ Ловечъ не е тѣхенъ подпредседатель. Сѫщото и за Кочманларе. Ний не притежаваме оригинала на тѣзи две писма. Желалъ бихъ да нѣмаме работа съ груба мистификация, както отбелѣзахъ вече еднъжъ и мистификация, сѫщината на която, всепакъ скоро ще излѣзе на яве. Презъ ония времена се пада началото на търговски и еснафски дружества, съ свои председатели и подпредседатели, и търговецътъ за орѫжие и за други работи води търговска кореспонденция, която не ни занимава даже ако го истъкне за подпредседатель на еснафа.

Но това вмѣшение на едно невинно и чуждо име въ нашия споръ, всепакъ, има една дебела и непристойна страна, която азъ не мога да не подчертая. При толкова тежки обвинения противъ попъ Кръстя — обвинения, които отговарятъ на цѣлата обстановка на живота му въ разглеждания моментъ, и при очевидностьта на върволица отъ обстоятелства, факти и съвпадения за прѳстѫпно клеймо, да поставишъ единъ невиненъ човѣкъ, единъ търговецъ на орѫжие — не-

причастенъ въ нищо, неподозиранъ отъ никжде и недосѣгващъ се отъ хилядитѣ позорни постжпки и обвинения — да подставишъ безъ логична предпоставка, безъ консеквенции отъ голѣмото подозрение, което му изтоваряшъ — всичко това най-малкото можемъ да отдадемъ на лекомислието на този авторъ.

И досадно е, въобще, човѣкъ да разглежда нѣща, недостжпни за колко годе обосновано и честно разискване, но азъ рекохъ да бжда добросъвѣстенъ и търпеливъ, та да изчерпя поне най-сжществения.

Презъ изтеклитѣ три години шумътъ бѣше най-голѣмъ около спора, кой е предалъ Левски. Защото отъ всички страни, всепакъ, сж на мнение, че предателство има. Изключение правятъ само Н. Станевъ и другаритѣ му.

Въ края на тригодишния шумъ, менъ предстоеше лани да събера всички подозрения, които тежатъ върху паметьта на Ловчанския свещеникъ, и да ги формулирамъ. И азъ извършихъ това (В. „Миръ“май, № 7772). Ше допълня сега още следното. Споредъ менъ, турската власть въ Ловечъ презъ онова време е трояко осведомена отъ п. Кръстю: 1. Тя знае, че Левски е на пжть да пристигне въ града; 2. известна е, че Левски е въ града и 3. не се съмнява, че презъ уречената нощь Левски нощува въ Кькрина. Цѣлата обстановка, всички обстоятелства сведочатъ за това. За това тройно осведомление, предателтъ трѣбва да притежава следнитѣ две качества: 1. да е най-близко осведоменъ за комитетскитѣ работи въ Ловечъ; и 2. да е самичъкъ заинтересуванъ да даде исканитѣ сведения.

Да предположимъ, че Цвѣтко Х. Павловъ е най-близкиятъ—че той е подпредсадатель или даже председатель на комитета: какъвъ интересъ ще има той да осведоми точно и да осведоми трояко турската власть?

Да приемемъ още, че попъ Кръстю е само касиеръ на комитета и че си остава такъвъ и до край. Но както знаемъ: 1. той е предаденъ, хванатъ, изтезаванъ, като виденъ членъ на комитета и има интересъ да спаси главата си, като издаде всичко, и 2. държи комитетските пари, но ги похарчилъ, и има интересъ да се отърве отъ главния комитетски кредиторъ — Левски. Можемъ ли и за Цвѣтко Х. Павловъ да кажемъ, че е хванатъ, изтезаванъ и пр. като нѣкаква съставна часть на съзаклѣтието и че е ималъ и той належащъ интересъ да услужи на турцитѣ, за да отърве въжето? Можемъ ли да изтоварimъ върху невинния човѣкъ, на който името никжде не се черни и нито се споменува, и да кажемъ, че той е изялъ чужди пари и гледалъ съ предателство да се отърве отъ своя кредиторъ?

Има ли въобще подозрение върху други лица освенъ върху попъ Кръстя? Има ли улики, които да ни подкрепятъ въ каквото и да е подозрение върху нѣкого другиго, и кои сж тѣзи улики?

Така стои въпросътъ. Нѣма да продължимъ по-нататъкъ паралела между единъ Цвѣтко Х. Павловъ или кои и да е другъ и попъ Кръстя, защото имаме достатъчно здраво чувство, че всѣко продължение е излишно. Азъ не безъ цель спрѣхъ по-длъжко върху анализата отъ самия Левски на работитѣ тогава въ Ловечъ: великия организаторъ е на висотата на положението си и сочи обстоятелствата точно и безпогрѣшно. Паралела, който правя, почива върху тѣхъ. Единъ документъ е законъ и ний не можемъ въ историята да отидемъ по-далечъ отъ тоя законъ. Биваше и да идемъ, но да имахме на ржка другъ документъ, пакъ тъй авторитетенъ, но и по-изчерпателенъ отъ нашия.

Всички ние, въобще, които въ наше време пишемъ историята на ония минали дни — ние мжчно се пренасяме назадъ и мжчно ще видимъ съ очитѣ, съ които Левски е гледалъ тогасъ. Досега азъ открѣхнахъ завесата, но виждамъ, че трѣба да отида и по-далечъ.

Положението, създадено въ Ловечъ отъ попъ Кръстя, е жестоко и изтезава жестоко борческата изпитана душа на Апостола. А трѣба да си мислимъ, че тукъ сега се сътресава издънъ душа не единъ само човѣкъ за себе си или за нѣкой отъ близкитѣ си — не: тукъ се гърчи отъ болка духътъ на единъ водитель и воинъ предъ страхливостьта и безличието на единъ и нѣколко избраници, посочени отъ самия него, които въ единъ мигъ хвърлятъ цѣлото воинство на народа му въ унижение и въ мрачната пропасть на срама. Рухва зданието, което е градилъ. Рухватъ твърдость и постоянство на войника предъ първата опасность и предъ първия призракъ на смъртьта! Това е градилъ той съ цѣлия си животъ. И така — не че рухва той, но защото — явно е, че още не е съградено, щомъ може тъй лесно да рухне. Такъвъ зидаръ,

като Левски, не сбърква въ погледа, не отстжпя въ присждата макаръ и върху самъ себе си.

Левски сжди не само попъ Кръстя, но и другитѣ въ Ловечъ. Тѣ сж му дали доста поводъ, за да се изтезава духомъ и да изгуби довѣрие въ тѣхъ. Тѣ сж сами отъ страхъ умрѣли, като попъ Кръстю. Допуснали го да имъ стане председатель, да ги води въ пжтя на срамно предателство. Предали му печатъ, предали му всичко комитетско. И той съчинява фалшиви писма, подхвърля ги, подвежда, предателствува. А тѣ мълчатъ. Защото сж изплашени сами. И пишатъ му — на него: на водителя. Искатъ съветъ! Още не знаятъ, какво има да правятъ. Не знаятъ какво трѣба да правятъ, като заклѣти борци, като войни. Защо не го обуздаятъ? Защо се колебаятъ още и не го убиятъ? Не помнятъ ли клѣтвата, не знаятъ ли дълга си!

Ето туй бушува въ гърдитѣ на потресения водитель. Той знае предателя, който е единъ, и ще го посочи, но и въ другитѣ нѣма вече довѣрие. „Всичко отъ днесъ нататъкъ — казва имъ той — кой каквото има съ менъ, у Николчя да оставя. За по-нататъкъ не трѣба да го питате, отде прийма и за де изпраща!“ Изолира ги отъ себе си, отхвърля ги, запрещава имъ, да се докоснатъ до него, до негова кореспонденция „Мои нѣща ако дойдатъ до Васъ отъ нейде, нѣма да ги разваляте, като писма и пр., недейте ги и бави, а въ сжщото време нему (на Николча) предайте“.

И следва тогасъ тежкиятъ ударъ — право въ очитѣ: „Какво да Ви права, като сами се показвате неспособни! Днешната случка (аресътѣ. б. м.) Ви се е предсказвала сто пжти чи може да бжде! срещу което изповѣдахте чи ще постоянствувате. Де Ви е постоянството! Вие сте си причина да треперите отъ страхъ. Запренитѣ запрени и другитѣ трѣба да мислятъ, че сж полагали клѣтва. Нали сте се заклѣли, че ще изпълнявате уставътъ! Като сж паднали тия братя въ затворъ, може би да ги прататъ и въ заточение, помагате ли имъ, както предписва уставътъ“! Иска да каже: станахте ли съ оржжие въ ржка да ги освободите? „Който не изпълнява клетвата, той е най нискиятъ и гнусниятъ човѣкъ на свѣтатъ“! (Арх. I. 76). И накрай, деградира Ловчанския центъръ, и избира другъ окржженъ центъръ, за да го издигне въ централенъ комитетъ.

Тука сме вече въ вихра на войната: всѣкой трѣбва да

се въоржжи и да бърза въ бой. Това се чувствува въ думитѣ на Левски. Тукъ говори войникътъ самъ, въоржженъ и готовъ за смъртна борба. Говори войникъ, организаторъ и заповѣдникъ. Провиненията трѣбва да бжде наказанъ. Дума за помирение съ попъ Кръстя не може да става. Не помирение кара Левски да хване пжтя за Ловечъ. Не и мъсть, разбира се. Но присждата е неумолима.

Що е революционеръ? Това е „бунтовникъ“. Заклѣтъ войникъ. Трѣба да служи на клѣтвата и да умре. И ако се провини, трѣбва пакъ да умре: да умре наказанъ.

Кой е този духъ, който тъй неприклно заплашва но не отмъщава, и пакъ не прощава и наказва? Ние го знаемъ отъ Раковски насамъ. Раковски пръвъ се издигна да съзнае, че чуждиятъ похититель — гръкъ или турчинъ—нѣма какъ да се изхвърли освенъ — manu militari: съ бойно оржжие въ ржка. Цѣлъ животъ Раковски търси войници, въоржжава борци, дига на кракъ чети. Това у него е „неизлѣчима рана на сърдцето му“. Сега Левски се възправя следъ него: не чети, а цѣлия народъ той ще превърне въ въоржжена армия: въ войникъ. Той минава школа на Раковски въ 1862: стои съ открити гърди срѣщу турския крушумъ на Калемегданъ, въ Бѣлградъ. Работата е да се кали въ бой. Въ 1867 е казарменъ войникъ въ легията: касае се да се кали въ желѣзна дисциплина — пакъ тамъ въ Бѣлградъ. И сжщата година летеше по Балкана — байрактаръ при Панайота. Една звезда подъ оная стоманена войнишка дисциплина на мустакатия воевода, дето сражения се даватъ отблизо — очи на очи — и никой не изчезва, никой не се отбива отъ дълга. Само единъ отъ дружината е сломенъ: но това е отъ болесть, и той самъ моли другаритѣ си да го заколятъ, да не падне срамно въ вражески ржце. И молбата му е изпълнена. Това е школата на Левски. Това е той. И за това ще иде въ Ловечъ, за да накаже. За да изпълне докрай войнишкия и водителския си дългъ.

Тамъ, въ Ловечъ, има единъ, който е отстжпилъ отъ клетвата, отъ войнишкия дългъ, отъ устава. Той трѣба да умре. Левски трѣба да си види смѣтката съ него. Трѣба—па макаръ и самъ да загине. Решилъ еднажъ да издигне робския народъ до войнишка честь, за да го освободи, той трѣба самъ да е издигнатъ и неумолимъ, самъ трѣба да даде примѣръ на беззаветенъ войникъ. Това е неговата велика

фигура, това е образеца и любимеца на цѣлъ единъ поробенъ народъ. Това е героятъ, освѣтленъ отъ фактитѣ и подробноститѣ предъ Кькринската Голгота.

Не е случайно, може би, дето единъ нищоженъ писачъ като г. К.-Б., ни забавлява съ търговски смѣтки за ония 3000 гроша, които ужъ сж били дадени на Апостола и съ които, повидимому, той ликвидира и съ строгия войнишки дългъ спрѣмо п. Кръстя въ Ловечъ. 3000 гроша! Пазарджийски смѣтки! Левски зелъ паритѣ, отишълъ си и всичко се изравнило! . . .

Ние днесъ пишемъ, ний разискваме помежду си, по нашему; ний защищаваме и сждимъ хората отъ миналото пакъ по нашъ масщабъ. Това прави и Н. Станевъ, правятъ го всички следъ него. Ние сме днесъ банкери и алжшъ-веришчие сме всички. И дѣлата отъ миналото прекрояваме по наше си подобие. А тия дѣла отъ мнналото носятъ съ себе си свой образъ, свой аршинъ. И само този аршинъ е, който може да мѣри за тѣхъ. Така ни учи вечниятъ учитель: историята.

Дали е успѣлъ Левски да се срѣщне съ попъ Кръстя въ Ловечъ? Сведенията сж смжтни, подположенията не помагатъ. Пакъ нещастниятъ този К.-Б. бележи, че Д. Пъшковъ му разказалъ, какво Левски и попъ Кръстю се срещнали у Сирковъ (Стр. 170). Това е вѣрно: Д. Пъшковъ и на менъ разказа сжщото, и не еднажъ. И всѣкой пжть, когато идѣха отново въ Ловечъ, разказваше ми пакъ и азъ забелѣзвахъ, че се чуди, старията човѣкъ, защо съмъ забравилъ и защо не си запиша случката. Менъ подобни разкази не ми правятъ впечатленне. Тѣ сж като картина, която нѣма граници, нѣма контури, нѣма линии. И погледътъ не спира на една централна точка.

Като лѣкарь въ Ловечъ, въ 1901, когато се прояви като исторически писатель, г. проф. д-ръ Стояновъ, бележи отъ обективность и за точность въ книгитѣ си „Градътъ Ловечъ“, че, споредъ мълвата, Левски „се е виждалъ съ попа“— тъй споменували нѣкои, но „точно никой не можалъ да му каже“ (стр. 33). Сирковъ тогава не е между живитѣ, лѣкарътъ черпи сведенията си главно отъ другаря и съседа му Николчо Цвѣтковъ. Най-старият биографъ, Захарий Стояновъ (1884) виждалъ Сирковъ, но не споменува, не е увѣренъ, Левски и попъ Кръстю да сж се срѣщали въ дома му.

Захарий Стояновъ има вѣренъ усѣтъ за нѣщата: той е самъ революционеръ. Случката е отъ важно значение, и този авторъ, съ своето живо чувство за събитията, нѣмаше да я отмине даже само като битописатель. Нито Сирковъ щѣше да му премълчи за срѣщата, ако е ставала. По-късниятъ изучвачъ на Левски (1896) — Стоянъ Заимовъ — сжщо не ни казва нито дума за това. Само най-новиятъ биографъ на Апостола, г. Н. Станевъ (1923) е категориченъ. Споредъ него, срѣща наистина е имало, и тя е била станала, разбира се, пакъ у Сиркова.

Тъй като този авторъ не ни обажда източницитѣ, отъ дето е извадилъ своето заключеиие, азъ мисля, че имаме работа пакъ съ сжщото указание на Д-ръ Стояновъ за тритѣ хиляди гроша, които Левски билъ зелъ отъ Ловчанския комитетъ, и за които споменахъ вече. По тѣхъ, следъ него, се е повелъ безъ друго и К.-Б.

Освенъ това, г. Н. Станевъ ще да е зелъ за своя база общото фактическо положение при залавянето на Левски. Нѣма две мнения, че изъ джебоветѣ на Апостола се изтърсили върху снѣга жълтици, за събирането на които заптиитѣ показали отподиръ не малко съревнование. А, разбира се, въ основата на всичко това пакъ ще да е лежалъ и споменътъ на Д. Пъшковъ, отзвукъ самъ — както предполагаме — на по-стари слухове за срѣща между Левски и попъ Кръстя, възпроизведени, както видѣхме, и отъ по-ранни писатели само въ общи и неопредѣлени линии. Така се е формирала — по всѣка вѣроятность — дефинитивната оценка на последния биографъ, че попъ Кръстю наистина се е видѣлъ съ Апостола и че се отчелъ предъ него за комитетскитѣ суми. [1]) На свое мѣсто азъ подчертахъ за сведение на читателя, че г. Н. Станевъ е първиятъ защитникъ и основатель на мнението, какво при залавяне на Левски изобщо липсвали здрави улики за всѣкакво предателство; като тъй този авторъ, разбира се, има известни съобрежения, да из-

[1]) Изолзувамъ случая да обърна още веднажъ внимаиието на г. Кацевъ-Бурски, че никой авторъ досега не е никого посочвалъ освенъ попъ Кръстя, като пазитель на касата и като лице, което е било длъжно да се отчете за пари предъ шефа на комитета. Неговата теза, прочее, било за Цвѣтко Х. Павловъ, било за че председатели и подпредседатели земали и давали съ комитетски пари, която натрапва дори и на невинни лица, разпитвани отъ него — тая теза е лично негово изнамѣрване.

равни, преди всичко, кривитѣ комитетски смѣтки на защищавания отъ него пастиръ. А изравнява ги безъ самокритика и безъ разумъ: така отърва на смѣтката му. Кой знае, кой е видѣлъ, че п. Кръстю и Левски се сръщнали? Достатъчно ли е, че нѣкой е твърдилъ, че нѣкой е казалъ това. [1])

Да видимъ на късо тоя въпросъ за паритѣ, намѣрени у Левски, той е сжщо интересенъ. Апостолътъ казалъ на

[1]) Той бележи увѣрено: „Попъ Кръстю се срещналъ съ Левски въ дома на Сиркова, далъ му паритѣ и се обяснили". (164) Гачели не се касае за нищо друго. Гачели се касае само да се изравни една висяща смѣтка, останала непокрита, предъ банкерина Василъ Левски. Да се изплати сумата и толкова! Чисто по духа на нашето време. А крайното заключение на този авторъ, че за предателство, извършено отъ попъ Кръстю, нѣма документи и сериозни свидетели" (стр. 172) —това крайно заключение, разбира се, не говори за по-другъ духъ въ конструкцията освенъ пакъ за банкерския, адвокатския, филистерския духъ на нашето време. Каточели не стои прѣдъ нашитѣ очи едно явно падение на човѣкъ въ лицето на п. Кръстю, едно пълно рушение отъ основи на духа, на дисциплина, революция и на уставъ, че и на цѣлата комитетска сграда! — Тая сграда която е единъ великъ приносъ въ нашата история, единъ намятникъ. една гордость на историята ни! Човѣкътъ не види, не чувствува, че аршинътъ на Левски е аршинъ на ония времена; че той е съвършено другъ, този аршинъ, че той само е исторически, той е мѣродавенъ за тамъ. Но нека приведа тукъ умозаключенията и на единъ човѣкъ отъ тогазъ. Ние го познаваме вече, цитирахме го веднажъ; Михо Стефановъ отъ Т.-Пазарджикъ. Единъ скроменъ дѣецъ отъ онния славни времена, но една искра, единъ вѣренъ елементъ на своето време. И ето той е пазилъ суровия воинишки характеръ и неумолимия духъ на хората отъ своя вѣкъ. Той се произнася, прочее, за отговорноститѣ и виновността на касиера на Ловчанския комитетъ презъ онова време просто и чисто: „Като се вземе въ съображение — казва той — че Левски нарочно отиде въ Ловечъ, за да ревизира смѣткитѣ на касиера на тамошния комитетъ и че презъ нощьта вмѣсто да се яви касиера, явява се турска жандармерия, неволно дохожда човѣкъ до убеждението, че този касиеръ, за голѣмо съжаление и за веченъ позоръ на себе си, за да злоупотрѣби комитетскитѣ пари и да спаси живота си защото Левски нѣмаше да се поколебае да накаже съ смъртъ, (к. н.) предалъ този последния на турскитѣ власти, както Юда предаде Христа за 30 сребърника". (в. „Т.-Пазарджикъ", 1909, № 13). Иска да каже по-войнишки: и да донесе паритѣ, пакъ му се следва смърть. Изхарчени еднажъ произволно комитетскитѣ пари и дотъкмени даже подиръ, вината си остава вина, наказанието наказание. А споредъ Н. Станевъ, старъ учитель отъ наши дни, оставало е, невѣмъ, банкерътъ Левски да наложи глоба на п. Кръстя за закъснение и да се изравни смѣтката. А че има клѣтва, че виси клѣтвена отговорность посрѣди — това не е смутило педагога отъ наши дни. Нека да е смущавало само Левски, защо да смущава и насъ!

Николча Цвѣтковъ, по пжть за Търново, че носилъ 3000 гроша, земени отъ Ловчаскиятъ комитетъ за оржжие, и 1500 гроша харчлжкъ за себе си, които турцитѣ му задигнали при залавянето. (Д-ръ Стояновъ, 42.) Обаче, касае се — въ случая — само за тритѣхъ хиляди гроша, защото — по правилото — само тѣ могатъ да се държатъ като смѣтка на попъ Кръстя: ако изобщо сж били земени отъ него; ония за харчлжкъ сж отъ другъ произходъ. Първитѣ се наричатъ комитетски и се събиратъ и харчатъ само по специални комитетски нужди, като оржжие и др. Това сж фиксирани или неприкосновени суми: такива търси Левски отъ попъ Кръстя. А личнитѣ харчове се събиратъ пакъ отъ комитета, но като членски, годишни или месечни вноски или като лична помощь. Затова и самъ Апостолътъ ги раздѣлилъ въ приказката си.

Три хиляди гроша правятъ 30 лири. Такави дребна сума Левски не дири отъ попъ Кръстя. И за нея нѣма той да се преписва съ касиера изъ далечни градове, нѣма да се дигне отъ Пазарджикъ да дойде въ Ловечъ. Споредъ Захарий Стояновъ, — сведенията на когото идатъ отъ непосредствени и доживѣли комитетски дейци — отъ п. Кръстя се искатъ „дебели комитетски суми" (стр. 94), Д-ръ Стояновъ ги изчислява до 2000 лева — 100 лири. (Стр. 60) и прибавя, че попъ Кръстю „никому не ги далъ". Тогава тъкмо попътъ си изплатилъ кжщата, купена преди две години, (Пакъ тамъ). Сестрата на попъ Кръстя е жива още и тя потвърди предъ менъ, че братъ ѝ името тогава изплатилъ кжщата, когато го затваряли, и че наистина кжщата е била купена по-рано. Което означавава, че п. Кръстю е билъ тръгде нѣ тѣсно за пара: срокътъ за плащане назрѣлъ и даже изминалъ, а той самъ нѣмалъ пари за да плати.

Тази кжща е запазена и сега, намира се всрѣдъ града; тя има цена и днесъ, а била е, може би, по-ценна на свое време, като нова. Попъ Кръстю е просвѣтенъ и вдъхновенъ човѣкъ, съ вкусъ за изкуство (пише стихове), писатель и публицистъ, държи на личностьта си срѣдъ живота, държи връзки и е уважаванъ и респектиранъ въ обществото. Върху туй сж еднодушни всичкитѣ му биографи. Той е избралъ да си купи, безъ друго, и кжща, отговаряща на личностьта и вкуса му. При покупката той е далъ вноска, а изплаща кжщата едвамъ сега, следъ две години: изплаща останалия закъ-

снѣлъ дългъ, Ако собственитѣ приходи не сж му позволили
презъ двѣтѣ години да събера сумата и да се издължи
самъ, а се принудилъ да посегне неприкосновеното, какъ
би могло да се очаква сега, въ по-кжсния срокъ и при на-
стояване на Левски да ги събере? Отъ кжде ще ги земе? А
стоятъ на главата му и искатъ му комитетскитѣ злоупотрѣ-
бени пари, и наградата е смъртъ по устава. (IV, 7.)

И всепакъ сумата не ще да е била само 100 лири, а
по-вече. Занмовъ я изчислява на 35000 гроша — 350 лири,
(Стр. 137). Той въ 1896 година, отъ когато е книгата му,
още е ималъ възможность да се види съ доживѣли съвре-
менници и да прецени приблизително стойностьта на кжщата
и изобщо, да провѣри споменитѣ. По запазени и днесъ от-
звуци въ Пазарджикъ, самъ Левски е споменувалъ 200 лири.
А попъ Евстати, както видѣхме въ „анкетата", е говорилъ
на г. К.-Б., че билъ помнилъ отъ самия п. Кръстю: послед-
ната сума въ комитетската каса е била 500 лири.

Притова, нека се има предвидъ, че който посегне ед-
нажъ на чуждото, нѣма да посегне само еднажъ. Ако попъ
Кръсю е забъркалъ личнитѣ си смѣтки, като купи кжща,
той не само за кжщата, но и за други свои частни нужди
може да посегне на чуждото. И ако той е билъ въ състоя-
ние да пише на Левски, че е изхарчилъ цѣлата сума на
комитета, то непремено я билъ изхарчилъ — безразлично,
дали за кжща, или за нѣщо друго. Пъкъ и да не билъ я
изхарчилъ, отлагалъ е да я предаде, чакалъ е моменгъ, да я
задържи нацѣло за себе си. Касиерската длъжность е рис-
кована сжщо и въ наши дни, била е винаги и всички вре-
мена изпитание за носителя си. И винаги и най-често касиери
сж се прегъвали предъ искушението.

Кому е предалъ п. Кръстю сумата? Изобщо, върналъ
ли я цѣкога и кому я върналъ? Че е върналъ—такова нѣщо
никой не помни. Освенъ това, отъ него се търсеха тевтеритѣ
съ квитанции (Захари Стояновъ, 92), това е комитетски
имотъ. И тѣ не сж игла да се забодатъ въ дрехата, да се
скриятъ. Ако п. Кръстю се срѣщнеше съ Левски, щѣше да
предаде тевтеритѣ, това нѣмаше да остане скрито. Апосто-
лътъ скъта комитетския архивъ, запази го, нийго имаме
днесъ, нѣмаше да скрие смѣткитѣ на п. Кръстя, щѣше да
запази и тѣхъ.

И тъй, онния три хиляди гроша събрани за покупка на

оржжие отъ Ловечъ, не сж паритѣ, за които Левски иде въ тоя градъ да ги търси лично отъ п. Кръстя: не сж смѣткитѣ на последния. Но и върху самитѣ тѣзи 3000 гроша пакъ не трѣба да си правимъ илюзия. Никола Цвѣтковъ бѣше простъ човекъ. Ако Левски е казалъ, че тѣзи пари сж комитетски, за оржжие, оня е запомнилъ, че сж всички земени само отъ Ловечъ. Имаме указания въ самата кореспонденция на Апостола отъ онова време, че тъй като той заминава за Ромжния, отдето може да се купи оржжие, то комитетскитѣ дѣятели, които сж безъ оржжие, нека внесатъ сумитѣ си, защото иде възстание и пр. Така че, отдѣлни вноски той събира още по пжть изъ Тракия — въ Сливенъ, Ст.-Загора, Хасково, Чирпанъ и пр. Въ Пазарджикъ сжщо му сж дадени. А отъ тамъ до Ловечъ Левски е миналъ още презъ Поибрене, Петричъ, Сопотъ и пр. Всичко събрано той е носилъ съ себе си. А истина е сжщо, че и въ своето писмо до Ловечъ отъ 12 декемврий, както видѣхме, той пакъ споменува за пари — помимо попъ Кръстя: „Колкото писма, п а р и, вестници и всичко каквото има оставено въ Васъ“ и пр. — останалитѣ незасегнати членове на този комитетъ да ги пренесатъ и запазятъ у Никола Сирковъ, отъ дето той ще мине и ще ги прибере. Ето отъ този произходъ сж и ония 3000 гроша.

Съ една речь, думатата не е за други пари, задигнати по-рано отъ п. Кръстя. И ето това е била цѣлата сума — зедно съ другитѣ 1500 гр. „за харчлъкъ“ — които сж се заловили у Левски при хващането му. Други не е имало. Самъ Апостолътъ, като е казалъ, че сж толкова, ще да е знаелъ най-добре количеството имъ. И ако п. Кръстю наистина му бѣше предалъ и своитѣ суми, той щѣше да назове и тѣхъ. Но нѣмаме никакви данни и не сж останали никакви спомени за това.

Левски не е могълъ да види п. Кръстя, нѣмаше какъ да го види. Това е една трагедия, която не сж могли да избѣгнатъ нито най-велики владетели, изгубили еднажъ трона и обаянието си. Когато подчиненията е продалъ вече оржжието другиму, заповѣдитѣ и заплашванията отъ вчера не чинатъ нищо. Левски нѣма вече авторитетъ за продалия себе п. Кръстю; нѣматъ авторитетъ за него нито уставъ, нито клѣтва, нито нищо.

Това трѣбваше Левски да предвиди и тогава да тръгне за Ловечъ. Но не бѣше го предвидѣлъ. Той бе воинъ, мислеше дългътъ за другитѣ и дългътъ за себе си. Бѣше навикналъ да заповѣдва въ името на дълга и да му се подчиняватъ въ името на клѣтвата. Ако не—ще убие. Но сега неможеше ни да заповѣда, ни да убие. Сега нѣмаше кой да му се подчинява. Нито желѣзнитѣ и знаменити войници и генерали на Напалеона му се подчиняваха следъ Ватерло.

Той не можеше да нападне попъ Кръстя дома му, тамъ пазеше стражаръ на вратата. Нощемъ стражаритѣ ставаха троица и пазеха отъ три страни. Самъ той не можеше да ходи по разни кжщи, да прехожда, безъ рискъ да бжде хванатъ на улицата срѣдъ Ловечъ. Не можеше да заповѣда на попъ Кръстя да се яви въ скривалището му, безъ явното безумие, да се издаде самичъкъ.

Кой щѣше да приеме попъ Кръстя дома си, за да му каже: ето го Левски, ний го криемъ у насъ, когато се знаеше че по стжпкитѣ на попъ Кръстя вървятъ заптиета — безразлично: изискани отъ самия предатель за прикритие, или натрапени отъ други по планъ.

И кой ще каже на попъ Кръстю: ела, Левски те вика той има дългъ и трѣба да те убие, защото си злоупотрѣбитель — ела! Ела у насъ, въ кжщи. Че кой ще си изгори самъ кжщата!

А приличието е запазено, действията измѣрени. Попъ Кръстю е тънъкъ, просвѣтенъ, излъсканъ. На ония, които се доближатъ, той казва съ съжаление: защо да се срѣщнемъ? Желая самъ да го видя, но не мога: слѣдятъ ме. Помислете сами за последствията: ще хванатъ Апостола, ще го изгубимъ!

И мълвата е подрѣзана, тя пада безсилна. Тя и до днесъ живѣе безсилна. Подозирашъ предателя и пакъ вѣрвашъ да не се е отдалъ съвсемъ. Сочатъ го и пакъ се съмнявашъ да е билъ предатель. Че кой е видѣлъ, кой е чулъ съ ушитѣ си въ конака какво говори п. Кръстю на каймакамина! — иска да каже г. Станевъ.

А колко чини, какво е чинело на попъ Кръстя да повика една превита гърбица, една тъмна бабушка отъ своя антуражъ, да я натовари съ жълтицитѣ единъ пжть — колко сж тѣ! — на два, на три пжти ако щете, да й ги пришие въ дрехата, да я пустне изъ махалитѣ да чука съ патерицата, да

намери посочения невиненъ човѣкъ Левски и да му предаде грѣшно присвоенитѣ пари, да му прати всичкитѣ!

Да се изравнатъ смѣткитѣ, да се умие срамътъ, да се възкръси вѣрата!... На една превита бабичка никой нѣма да посѣгне. Не е ли могълъ самъ да занесе паритѣ у Сиркова, въ Хашнови, дето е ходилъ всѣкой день преди да стигне Левски... Да занесе тевтеритѣ, да сложи смѣткитѣ, да очисти себе си...

Но това не става, не е станало.

Първиятъ биографъ и самитѣ партнери — артисти задъ него въ тая драма: Хашнови, Хитровъ, Колевъ, Сирковъ и др. — разказватъ живописно: описватъ, какво е ставало въ душата на обидения, потрѣсенъ Апостолъ. Той не е още изпълнилъ дълга си, а трѣбва да го изпълни. Той трѣба да види касиера на комитета, да прегледа смѣткитѣ, да удобри или да осжди. Че и да накаже. Какъвъ отговоръ ще даде той отвждъ Дунавъ! Че се е уплашилъ ли? Че не е ималъ сила да накаже единъ злоупотрѣбитель? — „И самата природа да възстане противъ мене — пише биографътъ — то пакъ не може да ме задържи да се не срѣщна съ него!“ Това повтарялъ Левски. — „Никой и нищо не било въ състояние да надвие на разярения водитель“—продължава биографътъ. Той се сърдилъ на всички, викалъ, скачалъ, цѣлиятъ свѣтъ искалъ да разруши, само и само да спаси своето свято дѣло, за което билъ работилъ години“! Това е преценката на Захарий Стояновъ за трагичната душевна борба у Апостола.

Ний нѣмаме това въображение на пламения белетристъ — какъвто е З. Стояновъ — да си представимъ какъ скача Левски, за да видятъ другитѣ че е разяренъ или измжченъ, и да се убедятъ и го пустнатъ да види провинилия се касиеръ, — но всѣкой отъ насъ и не по еднажъ е скачалъ, въ развълнуваното царство на чувствата си, безъ самъ да мръдне отъ мѣсто, когато се касае за една разрушена скжпа кауза.

Борбата е неравна. Тя е безнадежна за Левски. Той не трѣбаше да е толкова войникъ, толкова прямъ и непреклоненъ. Че и попъ Кръстю да бѣше да не е толкова дип-

ломатъ [1]) толкова хитъръ и лукавъ. Баре Левски да бѣше малко нѣщо политикъ, гъвкавъ сложенъ политикъ! Тогава крайното, може би, щеше да се избѣгне. Но ето какво се е случило. Случило се е най-черното.

Като не е могълъ да види попъ Кръстя, оставало е да му напише. И като не е могло да се видятъ вжтре въ Ловечъ оставало е да се срѣщнатъ вънъ отъ него. Оставало е единъ да предложи, другиятъ да приеме.

Да предложи войникътъ, да иде на заколение. И да скрои и да изиграе своята роля лукавиятъ.

Така и станало.

Та тъй се изпречва, имено, на пжтя на великия Апостолъ, тъй се възправя предъ него, накрай, и Кькринската Голгота.

Третиятъ и последенъ до днесъ биографъ на Левски, Н. Станевъ — защитникъ, както видѣхме, на тезата, че турската власть случайно заловила Апостола, безъ помощьта на никакво предателство — е писалъ книгата си пакъ изъ книги, безъ да мръдне изъ работната си стая и безъ непосредствено изучване. Духътъ на компилатора представлява механическа или събирателна енергия безъ творческа

[1]) Не мога да влѣза тукъ въ по-голѣми подробности по въпроса. Обстановката сочи, че попъ Кръстю е предложилъ мѣсто на срѣщата да бжде Кькрина, противното не може да се приеме. — Д-ръ Стояновъ бележи, че нито по пжтя, нито презъ всичкото време Левски не е казалъ, че чакалъ попъ Кръстя да дойдо въ Кькринското ханче: нито е ималъ видъ, че чака нѣкого" (стр. 33). Туй означава, че Николчо Цвѣтковъ, съ чийто разказъ имаме работа, не е знаялъ нищо по въпроса. А това не е чудно, Въ комитетската тактика се подчертава известна иерархия на тайнитѣ. Христо Латинеца, съдържателя на ханчето, сжщо придружава Левски нея вечерь и по-подиръ: той е знаелъ, че се чака да дойде попъ Кръстю и го съобщава на Захари Стояновъ. Този Христо е по-развитъ човѣкъ и по-близъкъ въ дѣлото до Левски. Неговитѣ сведения имаме отъ 1884 и сж по-нови отъ ония на Николча отъ 1901 — както подчертахъ и другаде. Времето е още невинно, споръ още нѣма за п. Кръстя. Пъкъ и недопустимо е Захари Стояновъ да злоупотрѣби. Нѣмалъ е и възможность за подобно. Той писа биографията въ Пловдивъ по писма отъ назованитѣ лица. Не е знаялъ нѣщо повече отъ тѣхъ, та да съчини или поправи. За писменатата кореспонденция е разказалъ самиятъ носачъ: Сирковъ. (Д-ръ Стояновъ, 50)

мисълъ, безъ свой умъ. Зематъ се на вѣра отъ известни до сега автори даннитѣ и мислитѣ и се закърпва нова книга. Така че, съчинението на г. Н. Станевъ не ни принася нищо ново. Педагогътъ събралъ, систематизиралъ чуждитѣ данни и мисли, наредилъ ги подъ множество заглавия и подзаглавия, като учебникъ за прогимназията, и поднася на жадния за учение народъ едно свое изложение.

Притова, като имаме предвидъ, че г. Н. Ст. не се е задоволилъ само съ автори изъ печата, но влиза въ преписка и съ живи поборници или и съ сведущи хора и използува голѣмата кореспонденция за да попълни съ неизползувани данни и мнения книгата си, може да дойдемъ до интересни заключения. Филипъ Симидовъ, чиито доводи и приценки упознахме въ свръзка съ писмото на интриганта противъ Левски, Анастасъ п. Хиновъ, защищава еднаква теза съ г. Н. Станевъ, че нѣма предателство [1]). Бележката на Ф. Симидовъ: „Легенда за предаването на Василъ Левски" („Нѣкои факти, взети отъ неиздадената ни памятна книжка") се публикува пролѣтьта 1923. („Сила", бр. 4) Въ сжщото време излѣзе и книгата на г. Н. Станевъ. Безъ друго, тѣзи двама мжже предварително сж били въ пъленъ контактъ помежду си. Възможно е даже, двамата взаимно да сж решили да открияъ вече новъ фронтъ въ досегашната полемика, раздѣлена на две крила между обвинението противъ попъ Кръстю и онова противъ другаритѣ на Левски — Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ, като предатели. Всѣки случай, новъ фронтъ въ защита на п. Кръстя. Но остава открить въпросътъ, фактически кой на кого е менторъ отъ двамата. За насъ този въпросъ е известенъ, за да знаемъ по-точно първоизточника. Азъ вѣрвамъ, че изходна точка за новото становище — трето по хронологическия редъ въ спора — е всепакъ Ф. Симидовъ, отъ когото г. Н. Станевъ ще да е поискалъ сведения за биографичната си книга. Изразътъ и у двамата е единъ почти и говори доста ясно, че единиятъ копира отъ другия, и предпоставки, и умозаключенията си.

---

[1]) Ф. Симодовъ и Ан. п. Хиновъ, сж сродни натури: честолюбиви, вечно недоволни отъ нѣщо духове и интриганти еднакво. Ф. Симидовъ стана причина съ трескавитѣ си агитации да разложи преждевремено българското опълчение въ Сърбия презъ сръбско-турската война въ 1876.

Сега, ний разгледахме и познаваме вече научнитѣ и умствени качества на Ф. Симидовъ. Между съдържанието на онова писмо отъ Ан. п. Хиновъ, което Ф. Симидовъ цитира за потвърждение на своитѣ идеи, и собственитѣ му умозаключения, липсва, както видѣхме, логическа свръзка. Непосредствено къмъ думитѣ на заточеника, че „паритѣ дето се внасятъ въ Ловечъ (на комитета, б. н.) не ще има никаква полза отъ тѣхъ", Ф. Симидовъ присъединява умозаключението си: „Става напълно вѣроятно, че членовесѣ на комитета въ Ловечъ сж прибрали отъ касиера си п. Кръстю паритѣ, съ които сж се издържали въ заточение и, следователно, не е имало укриване на пари отъ попа". Така че, зѣятъ въпроситѣ: отъ де се види, че паритѣ, които М. п. Лукановъ и Д. Пъшковъ харчатъ на заточение, сж непремено сжщитѣ, които тѣ сж зели отъ п. Кръстя? И ако двамата сж получили пари само отъ п. Кръстю, отъ де се види, че у последния не сж останали никакви други пари? Но непосредствено пакъ къмъ това заключение, Ф. Симидовъ присъединява и друго, което още по-малко има каква да е логическа връзка съ предпоставката. „Прочее, и легендата за попъ Кръстевото предателство — казва той — става твърде съмнителна, тя и безъ това не е подкрепена до сега съ какъвъ да е фактъ за доказателство".

Сжщото повтаря и г. Н. Станевъ, притова, съ сжщата липса на всѣка логическа връзка между предпоставки и съдържание и съ сжщата липса на познаване на фактитѣ. „Въпросътъ за предаването на Левски остава неизясненъ — пише този биографъ. Съжденията на историята трѣбва да се основаватъ на положителни факти. А документи и сериозни свидетели (доказателства б. н.) за това нѣма". (Стр. 172).

Но, разбира се, факти и доказателства не ще да имаме и до второ пришествие, ако не искаме, или ако нѣмаме очи да ги видимъ. Когато присжтствухъ на сказката, която г. Станевъ държа лани въ университета, той не се спрѣ никакъ върху дописката на п. Кръстя, въ която се криятъ самопризнания на автора ѝ — както видѣхме. Тъзи дописка изобщо не сжществува за г. Станевъ, той не се спира на нея нито въ биографията на Левски. Когато единъ документъ не анализирате, не разгледате, не цените, или неразбирате или не го

видите — че отъ кжде може да говорите, че нѣмаме документи?

Сжщото е съ писмото на апостола отъ 12 декемврий, което ний подробно изучихме. На сказката г. Н. Станевъ го прочете изцѣло, но не се спрѣ да го разчлени. Искаше да каже, че въ него не види нито „положителни факти", нито „документъ и сериозенъ свидетель" по предателството на п. Кръстю. А, разбира се, негово право е да си е слѣпъ, И никой не му е виноватъ, ако не види. Не сме и ний виновати, че видиме.

Така, че въ биографията той цитира писмото, но този пжть вече, за да покаже, какъ наистина не го види. Най-напредъ той го цитира небрежно и неправилно. „По тревожнитѣ писма, които ловчанци отправили до Левски — пише г. Н. Ст. — той (Левски) дошелъ до убеждението, че тия хора отъ страхъ сж обезумѣли, и че отъ тѣхната кожа цървули нѣма да станатъ" (стр.161), Най-напредъ, не ловчанци, пишатъ писмо, а председателтъ п. Кръстю. И после, не Левски, а п. Кръстю е, който беди ловчанци въ страхъ. Защото Левски пише ясно: „А председателтъ Ви, споредъ както Ви вижда лъ, отъ Вашитѣ кожи царвули не ставали! И всичко това произхождало отъ страхътъ Ви". Тука личи не само неразбиране отъ страна на Н. Станевъ, но и едно велико недоразумение, по отношение на въпроса за предателството. Той пише още: „Въ председателствующия комитета имало комитетски пари. Писалъ му Левски да ги даде, а той смотоля вилъ отговора си". (Стр. 162). Попъ Кръстю въ отговора си нито „смугулявилъ", нито нищо отъ истината скрива, но казва ясно, че „употрѣбилъ паритѣ за день-два за свои работи" (Арх. I, 74) А това е едно нѣщо, за което въ устава се предвижда смъртно наказание, и то е заслужавало по-голѣмо внимание отъ г. Н. Ст. Ако п. Кръстю невино бѣше употрѣбилъ паритѣ „деньдва", щѣше день-два да забави отговора си и да изпрати употребеното. Но не мисли да ги връща, и затова казва „день-два", като търси да смегчи злоупотреблението си. Това г. Н. Ст. не е разбралъ, или не иска да разбере.

Отговорътъ на п. Кръстю не е „смотоляване", а е лукавство. Въ скроения си планъ, да изкористи разстроеното положение, въ което се намира комитетската организация, и

поради което Левски е безсиленъ или не е силенъ да го накаже, споредъ устава, и решенъ да усвои комитетскитѣ пари, ученията попъ — предатель вече — п. Кръстю влага въ този планъ известна дипломация и тънъкъ тактъ. Това г. Н. Станевъ не разбира.

Сжщиятъ тактъ и сжщата тънкость на прикриване п. Кръстю е употрѣбилъ следъ убиването на дяконъ Паисий, което стана по комитетско решение. Още тогава, както видѣхме на свое мѣсто, въ душата на п. Кръстю настжпва раздвоение. Отъ тукъ вече той не е привърженикъ на комитетскитѣ идеи и действия, но се потайва хитро.

Но, разбира се, и правъ е да не се издаде. Защото, иначе — ако се издаде, ще го постигне сждбата на Паисия. Това г. Н. Станевъ сжщо не разбира. Той съобщава: „Левски обичалъ п. Кръстя и му довѣрявалъ. Кога отсжтсвуваль, него оставялъ за замѣстникъ“ (стр. 170). Цитатътъ говори въ полза на моята тема, че предателтъ иска дипломатически да се прикрива, но азъ не мога да се ползувамъ отъ това. Нѣма замѣстникъ на Левски, освенъ председателтъ М. п. Лукановъ — азъ освѣтлихъ това по-рано. Г. Н. Станевъ не е добре информиранъ.

Но той еднакво не знае истинското положение на нѣщата и твърди, че между Левски и свещеника е „настжпила една хладнина следъ убийството на Паисия“. Самъ Левски не бѣше изрично за това убийство, както бѣше и решително противъ обира на хазната, та да настжпи „хладина“. Казахъ еднажъ и повтарямъ го пакъ: за вражда или даже за лично охлаждение между Левски и п. Кръстю до преди предателството не може дума да става, нѣмаме данни за това.

Но, азъ мога да обърна вниманието на г. Н. Станевъ още върху следното: трѣбва критично да се отнасяме къмъ казванията на Симидовъ и Гено Ивановъ, учитель по история въ Ловечъ. Съ сведенията на последния той сжщо не малко се е ползувалъ, това личи не на едно мѣсто въ книгата му. Изобщо, не трѣбва да се пише книга по готови сведения и умозаключения. Гено Ивановъ е лишенъ отъ всѣка способность за самостоятелно историческо изучване. Да преподавашъ уроци по история не ще рече, че непремеио си способенъ и за друго. Но и последното, разбира се, не ще рече, че не си способенъ учитель.

И после, несъмнено е, че сведения отъ живи хора носятъ и преценка и умозаключения отъ тѣхъ. Трѣбва да се провѣряватъ строго, и фактитѣ и преценката. Което ще рече, трѣбва да изучишъ и да провѣришъ на самото мѣсто и само тогава да пишешъ и да умозаключавашъ, и то— пакъ самъ. Така е при живи източници.

Компилативна, както е книгата на г. Н. Станевъ, можеше да се облѣга само на признати вече и здрави автори по предмета. Така постжпи г. Н. Станевъ въ съчинението си по Френската революция. Има толкова писатели, велики и изчерпателни въ работата си по тази материя! Можешъ спокойно да изберешъ само важното, да сгжстишъ безкрайния материалъ да земешъ на вѣра, и факти, и преценка, и да ги дадешъ пресѣяни и да улеснишъ читателя. — Това може. Читателтъ обикновено е лишенъ отъ възможность и даже отъ подготовка да чете безкрайнитѣ и често противоречиви изучвания, и безкрайни по единъ и сжщъ предметъ, за да дойде самъ до едно опредѣлено заключение. Това е честната работа на компилатора, да го облегчи. Тя е роля на една майка, която храни детето съ готово сдъвкана отъ нея храна.

Тази метода, която е последвалъ г. Н. Станевъ—съзнателно, или не, не важи — и по отношение на живи източници е непоправима грѣшка. Тя не съответствува въобще за една биография на Левски: нашата литература не притежава още здрави и авторитетни изучвания по тази материя.

Да минемъ още къмъ предпоставкитѣ и заключенията на г. Н. Станевъ.

Описанието, което г. Н. Ст. дава за самото хващане на Левски въ Къкринското ханче, и което, безъ друго, е градено върху сведения отъ г. Г. Ив. — защото Н. Ст. не бѣше ходилъ на самото мѣсто — е фантастично. Ханчето било имало дворъ „ограденъ съ високъ, здравъ плетъ“. Левски скочилъ връхъ плета, единъ колъ се „набилъ презъ вървитѣ, навущата, въ дънеститѣ потури, и Апостолътъ увисналъ на високия плетъ“ (стр. 166). Ханчето е оградено отъ високъ плетъ, но не на тоя плетъ е хванатъ Левски, а на ниския и слабичъкъ плетъ на харманя — вжтре въ двора. Плетътъ е падналъ заедно съ Левски, и последниятъ е затиснатъ моментално съ суровата сила на нѣколко заптии, преди да успѣе да скочи и да се постави въ отбрана. При едно мое отиване до ханчето, придружи ме и г. Г. Ивановъ. Той не

бѣше запознатъ съ обстановката, не бѣше я проучилъ. Книгата на г. Н. Ст. бѣше вече излѣзла отъ печатъ. Разказътъ повтаря, въ главни контури, версията на З. Стояновъ. Само че, този описваше друго ханче — не въ Кькрина, но нѣкжде на Севлиевското шосе. Г. Ивановъ не бѣ съумѣлъ да съобщи нѣщо по-добро.

Н. Станевъ напрегналъ въображението си и ни разказва трогателно и, вѣрвамъ, по собствено вдъхновение, какъ Апостолътъ виси на плета, съ главата надолу като закачена риба за опашката на гвоздей, и чака да дойдатъ да го уловятъ. „Лишенъ отъ възможность да стреля къмъ нападателитѣ, — описва г. Н. Ст.—Апостолътъ се вртѣлъ на една и друга страна, безъ да може да се самоубие, или да погълне отровата, която носелъ"! — Ако наистина висеше, можеше да стреля къмъ нападателитѣ, можеше и да се самоубие, можеше най-добре да погълне даже и отровата [1])

[1]) Н. Станевъ твърди, че турската потеря въ навечерието на случката, „нѣколко пжти обсаждала и претаршувала ханчето" (стр. 163). Г. Ивановъ защити предъ менъ сжщата теза. Ако това бѣше фактъ, що търси Левски да нощува тамъ! Щяха да му обадятъ, и самъ е предпазливъ. Живи сж въ село очевидци на случката, тѣ не помнятъ претърсване. Подобно действие щѣще да бжде противно на плана на полицията и на обстановката въобще. Властьта здраво знае, де слиза и се крие Левски въ Ловечъ, но не претърсва никжде. Левски би се осведомилъ и можеше да не дойде въ Ловечъ. Сжщо и Симидовъ ще да е дошелъ на помощь на г. Н. Ст. за честото претърсване, или „дсбненето" постояно на Апостола въ ханчето, дето най-после случайно билъ заловенъ. Д. Общи знаелъ за ханчето, научилъ билъ отъ Христо Ивановъ — казва Симидовъ — и издалъ това скривалище предъ сжда. Самъ Хр. Ивановъ билъ хванатъ заедно съ двамата си братя и ведно съ Левски: фантазия. Хр. Ивановъ гледа изъ дюгенчето си, кога на другия день доведоха Апостола въ Търново. Д. Общи не е знаелъ за Какринското ханче, нито за другитѣ скривалища на Левски въ Ловечъ. Притежаваме запискитѣ на Хр. Ивановъ въ Нар. Библиотека. — Н. Ст. свързва отиването на Левски въ Кькрина съ името на Величка Хашнова; тя била „особено засилила това мнение" че тамъ п. Кръстю назначилъ свиждане на Левски. Казахъ еднажъ: писмата за тая срѣща носилъ Сирковъ, и той разказалъ за тѣхъ на З. Стояновъ. Н. Ст. иска да знае — осведоменъ отъ споредъ Г. Ивановъ — че Сирковъ „упжтилъ Левски за това село (Кькрина)"! А Сирковъ самъ носилъ писмата, въ които п. Кръстю назначава на Апостола свиждане въ Кькрина. Това е цѣлата истина.

За интригата по Хашнова държи сжщо Г. Иваповъ. По

Общо земено, кждето и да се е опиталъ г. Н. Ст. да разсжждава, или да даде мнение, и отъ малко на малко да

думитѣ на п. Георги Антиповъ, че „причинитѣ за предателство сж въ голѣма степень женски" — думи които само едничекъ Г Ивановъ изнесе въ печата, той подозира че Хашнова като знаяща маршрута на Левски, могла да съобщи на правителството; т. е. да извърши предателство. Но арестътъ, който тази рѣдко патриотична и смѣла жена изтърпя презъ повествуваното време, е най-добрата защита за нея. П. Кръстю трѣбаше да я отстрани отъ пжтя си когато хитро плете мрежата на своето предателство и поиска отъ полицията да я арестуватъ. Нейното изпитано око е било най-голѣмата опастность въ пжтя на неговитѣ цели, тя можеще да напише на Левски да не идва. Ако тя искаше да предателствува, — както я подозира Г. Ив. — щѣше най лесно да вржчи на правителството комитетския архивъ, който тя крие въ кжщата си, но Хишнова го запази презъ всички рискове и го предаде вѣрно въ ржцетѣ на Левски, за да го имаме днесъ съхраненъ за винаги, На такава самоотвержена жена трѣбва да се дигне памятникъ. Това родния й градъ трѣба да помни, Това трѣба да помнимъ всички, а не да се остави да я петнатъ съ подозренията малоумни хора. Защото малоуменъ бѣше п. Г. Антиповъ. Г. Ивановъ придружава публикацията на тази непристойна инсинуация, излѣзла отъ малоумния п. Георги Антиповъ, съ бележка: „многозина наши писатели, въ изблика на буйни патриотически чувства, изрекоха на времето още своята страшна и окончателна каточели присжда надъ п. Кръстя като предатель на Апостола. Но мина време, старитѣ вражди сж вече утихнали, и сега ние можемъ да сждимъ за работитѣ на миналото по-трезво". Следъ като бѣше публикувалъ тѣзи редове, той единъ день лично иска да ми засвидетелствува, че не вземалъ страна въ спора, но само изтъквалъ слушани и констатирани отъ него факти по предаването на Левски. Казахъ и повтарямъ: Г. Ив, не е способенъ за никакво историческо проучване. Но явно е, освенъ това, че той притежава още и даръ, да не разбира какво значатъ думитѣ, които е писалъ и които казва, Азъ бихъ приелъ, че той само изтъква и констатира фактитѣ т. е., че е обективенъ, както прилича на истински историкъ,—азъ бихъ приелъ това, ако той сжщо признае, че не е критично проучилъ историческитѣ факти, съ които борави, и че и самъ не съзнава едностранчивата позиция, която всепакъ е явно, че е заелъ въ полемиката. И нека той да помни, че азъ защищавамъ днесъ преценка, която установихъ преди 25 години, когато още полемика нѣмаше, и която. преценка, ни по факти, ни по съображения, изтъкнати до сега отъ партизани, азъ не виждамъ основата да измѣна. (Арх. т. I). А това становище защищавамъ и днесъ; не защищавамъ позиция. Азъ работя, за да възтържествува историческата истина, и да замлъкнатъ страститѣ и невежеството. Единъ народъ, който не познава историята си и не зачита истината въ своя публиченъ животъ, той не е народъ. Ще свърша тази бележка съ още едно сравнение за

излѣзе отъ рамкитѣ на компилатора на готови данни и чужди заключения, той всѣкѫде се илустрира съ дефинитивно и невъобразимо умствено безсилие. „Понеже турската потера отъ 5—6 души—казва той — нападнала ханчето не още вечерьта или презъ нощьта, а чакъ сутриньта, призори, има всички изгледи това да е станало случайно". (171) Излишно е да посоча, че тукъ липсва всѣка логическа връзка между предпоставката и заключението. Можеше твърде добре турската потера да нападне ханчето вечерь, и пакъ нападението да е случайно; можеше сѫщо тъй нападението да последва зарань, и да не е случайно.

И наистина, потерата нападнала предъ зори, на 27 или 28 декемврий, но нападението никакъ не е било и не е могло да бѫде случайно. А, че по думитѣ на г. Н. Ст., тази потера се е състояла само отъ 5—6 души — това говори още единъ пѫть, че авторътъ не е билъ на самото мѣсто, не е проучвалъ самъ, а че е билъ подведенъ отъ нѣкого, ако не бѫде даже съчинилъ самичъкъ съвсемъ не подходящи данни по едно тъй важно историческо събитие. Но азъ казахъ предварително, че върху самитѣ технически — тъй да се каже — подробности по хващането на Левски, азъ нѣма да се простирамъ тукъ. А признавамъ, че и въ тия подробности лежатъ доста улики, за да се види, че турската власть е действувала здраво освѣтлена и планомѣрно насочена къмъ цельта си —нѣща за които г. Н. Ст. е тъй безсиленъ да не ги прозре. Трѣба да добавя, че ханчето е било заобиколено и завардено отъ шестьтѣ свои изхода, и че когато на ханчето се хлопа отъ вънъ, Левски и другарьтъ му чуватъ тропота на нѣколко конни заптии предъ входа. Сѫщо, когато Апостолътъ се втурва изъ задната малка вратичка въ харманския прегражденъ дворъ, стрѣля върху нѣколко души, които се теглятъ, за да му отворятъ пѫть. А когато се хваща да прескочи малкия плетъ отъ хармана за въ двора, тамъ го присрещатъ пакъ хора на потерата, които се хвърлятъ върху него, додето настигнатъ и други и го нападатъ мнозина отведнажъ. А всичко това прави една цифра двойна, отколкото 5—6 души, и измѣня характера на всички предположения, които сѫ вдъхновявали г. Н. Ст. Като се е повелъ по не сигурни данни, естествено ще дойде и до праздни заключения. Като пѫтникъ, който е хваналъ кривъ пѫть и ще иде на криво мѣсто, нѣма да стигне до назначението си.

Къмъ приведенитѣ цитати, г. Н. Ст. прибавя малка бележка подъ редоветѣ. „Когато Левски билъ хванатъ, потерята не е имала нито верига, нито въже, а го е вързала съ пояса му". Иска да каже: ето пакъ едно основание, че походътъ на потерата е случаенъ, а не по предателство. — Новъ опитъ на г. Н. Станевъ: опитъ да направи своето умозаключение. Но съ резултатъ, разбира се, да не заслужи този пѫть никакви коментарии. И съ перспектива, всѣкой случай, да стане смѣшенъ.

Но най-характерното което можемъ да кажемъ за г. Н. Ст. е, да посочимъ съ какви намерения той ни ниже тѣзи невъзможни, свои афоризми и то специално върху предателството. Понеже — разсѫждава той —въпросътъ е отъ извънредно значение за нашитѣ свещенослужители, ние ще се спрѣмъ малко на него". (170) Иначе не би се спрѣлъ. Тази преднамѣрена обстановка въ духа на г. Н. Ст. азъ подчъртахъ и по-рано. Но тъкмо тукъ — помимо компилативния крой на труда му, прави жално впечатление.

Въ дописката на п. Кръстя има две мисли, които сѫ твърде интересни. „Такивато глупави работи — казва той— докараха и такъвъ глупавъ край" (комитетскитѣ решения за убийство и обири, докарали издайствата помежду комитетски хора и провалата на комитета). И после, казва още: „благодарение на кѫсогледството и глупащината на тогавашното правителство, което не можеше да отличи бѣлото отъ черното, но го разбираше все едно" (могли да вирѣятъ комитетскитѣ работи).

Тѣзи сѫждения п. Кръстю изрича следъ освобождението

невъ. Той обосновава заключението си — че нѣма доказано предателство, извършено отъ п. Кръстю — още съ това, че заптията, който срещналъ Левски на пѫть за Къкрина — на Пазимостъ — „заничалъ и него и другаря му и запиталъ де отиватъ" (Стр. 165). И че Левски е хванатъ „по показанията на стражара" (Стр. 171), Ф. Симидовъ сѫщо вѣрва, че Апостолътъ е билъ „проследенъ отъ заптията" („Сила", 4, стр. 45). Г. Ивановъ знае най-много отъ всички: „заптието отъ баира (надъ Пизимость) наблюдавалъ пѫтуването на двѣтѣ съмнителни лица". (Планъ за филмъ, V, 19). Само че горе отъ „баира" нищо не се види. А конниятъ стражаръ на Симидовъ да проследи Левски до Къкрина (10 километра) и да остане незабелезанъ — това е безсмислица.

— седемь години, следъ като предаде Левски. Изрича ги, като се мжчи да оправдае себе си.

Има две положения тукъ: 1. Комитетскитѣ действия додето самъ п. Кръстю се числи въ тѣхъ, не сж били глупави иначе щѣше да се нарече глупавъ и самъ той; и 2., сега сжщитѣ пакъ действия сж глупави, защото самъ п. Кръстю не е вече глупавъ.

Какво се е случило изпомежду?

Първо, попъ Кръстю извършилъ предателство и после, п. Кръстю станалъ уменъ, да защити самъ себе си. Той даже гълчи сега турското правителство: то било доста глупаво, да остава да вирѣятъ революционни комитети, за да остави да бжде глупавъ и той тогава.

Тука имаме нови чувства, нови сжждения, ново формиранъ човѣкъ. Новъ погледъ, нови мисли, за да се отрече стария животъ, старото минало.

Нѣма старитѣ чувства, старитѣ сжждения, стария животъ. Нѣма миналото, нѣматъ дѣлата, духа на миналото.

Нѣма самата истина. Липсва историческата истина.

Ето туй образува основата на всички полемики отъ по-ново време за оправдание на п. Кръстю.

Едно противоречие, една велика липса.

И ето туй искахъ и азъ да освѣтля.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

СЪДЪРЖАНИЕ.

Вмѣсто предговоръ. 3

I. Новъ защитникъ на попъ Кръстя.

„Истината по предаването на Василъ Левски. Анкета, извършена въ Ловечъ 1924 г, отъ Д. Кацевъ-Бурски. 1926. — Литературната и историческа цена на книгата на К.-Б. Клеветнически показания, стария другарь на Левски, Д. Пъшковъ. Показанията на протоиерей Евстати п. Стефановъ. Изопачаване и фалшификация. Възраженията на М. х. Недѣлчевъ противъ неестествено предадени негови показания. . . . . 5—15

II. Попъ Кръстю и нашето духовенство.

Косвена намѣса на духовенството въ спора. Неоправдаеми становища. Истинскитѣ интереси на духовното съсловие. Предателството и духовниятъ санъ. Историческата истина надъ всичко. Ролята на нашето духовенство въ миналото и днесъ. Показания на покойния Екзархъ Иосифъ, на дѣдо Максимъ Пловдивски и на Ловчанския епископъ. Несигурни и двусмислени увѣрения. Историята като методъ за изучване и като искуство. 15—29

III. Първото заплитане на п. Кръстю въ мрежата на предателството.

Обиръ на Орханийската поща. Издайничество на Димитъръ Общи и на другаритѣ му отъ Тетевенско и Етрополе. Арестуване на Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ отъ Ловечъ. Стариятъ п. Луканъ арестованъ вмѣсто п, Кръстю. Освобождение. Попъ Кръстю задържанъ отъ Ловчанската полиция. Арестованъ вечерь, пустнатъ зараньта. Цената на неговото освобождание. Психологически анализъ. Опитътъ на п. Кръстя да се оправдае срещу подозренията за предателство. Неговитѣ самопризнания . . . . . 29—41

IV. Полемиката. Наслоения и анахронизмъ.

Възраженията въ полза на п. Кръстя. Три становища въ спора. Левски, Каравелевъ и общественото мнение. Обвинители на п. Кръстя. Интригата на заточеника Анастасъ п. Хиновъ. Ф. Симидовъ и публикация на писмото на Анастасъ п. Хиновъ изъ Диаръ-Бекиръ. Ан-

тагонизми следъ освобождението. Връзки между Анастасъ п. Хиновъ и п. Кръстя. Отношения съ п. Георги Антиповъ. Попъ Кръстю пише дописка въ 1879 г., за да се оправдае. Обвинения противъ Левски и заточеницитѣ Маринъ п. Лукановъ и Д. Пъшковъ. Становище на п. Георги Антиповъ. Анахронизмъ и фантазия. Биография на п. Георги Антиповъ и анализъ на душевното му състояние. Ст. Заимовъ като разпространитель на опозиционното настроение. Безпартийство и пакъ временни страсти. Липса на критическа база. Противоречие съ историческата обстановка 41

V. Левски като обвинитель и като жертва на попъ Кръстя.

Обстановка и фактично положение. Какво казватъ даннитѣ. Кой е председатель въ Ловечъ следъ Маринъ п. Лукановъ. Писмото на Левски. Временията председатель съ писмо примамва Левски да дойде въ Ловечъ. Подхвърлени писма въ Ловечъ. Атентатъ срещу комитетския архивъ. Ролята на Величка Хашнова. Левски зема предпазителни мѣрки срещу временния председатель. Обвинение на Левски срешу сжщия, че е злоупотрѣбилъ комитетски пари. Признание на п. Кръстю. Буквата на устава: смъртъ на злоупотрѣбителя. Левски като шефъ на изпълнителния комитетъ. Чувство на дългъ у Апостола. Решението му да дойде въ Ловечъ. Нишкитѣ на предателството. Критика. Преценка на дѣлото на последния биографъ Н. Станевъ, защитникъ на п. Кръстю и на духовенството. Компилаторъ. Предназначеность на неговитѣ разсжждения, че нѣма предателство. Неговитѣ източници и ментори. Заключение.

Забелѣзани по-едри печатни грѣшки.

Страница	Редъ	Напечатано	Да се чете
6	25	Занкянинъ	Чапкжнинъ
19	3	въ случая съ нашитѣ автори	въ случая, съ нашия авторъ
23	21	и ангажиратъ	и го ангажиратъ
24	17	1831 год. — деветь години	1879 год. — седемь години
25	5	Ако тъй	Ако тия
29	32	кжсо изложение досежно спокойното	кжсо изложение. Спокойното
36	17	другари, та го	другари, тѣ го
45	27	Така че, само	Така че, самъ
58	33	Неосведоменость говори	Неосведоменость, която говори
60	32	Касае се до дена	Касае се да дадемъ
63	28	да ги продаваме	да ги продаватъ
65	26	бледната бележка	слеѣната бележка
70	17	воевода и образецъ нѣкога	воевода нѣкога
70	36	г. Т. И. е подър-	г. Г. И. е подчърталъ
71	**1**	**излиятенъ**	излиятеленъ
71	31	предателството на Левски	предаването на Левски
78	42	строго да се прекривяватъ	строго да се изучватъ, а не да се прекрояватъ
81	1	комитета предъ	комитета презъ
83	5	Писмото на Левски набързо известява	Писмото до Левски набързо му известява
83	34	и да подравнява почерка му	и да подражава почерка му
88	30	дълго въ София	дълго въ Сопотъ
89	10	това предложение	това предположение
89	20	очна справка въ София	очна ставка въ София
91	4	може всепакъ	можеха всепакъ
92	27—28	въ активното указание на	въ фактичното указание на
94	41	Иванъ Абаджията	Иванъ Арабаджията
96	27	какъ рухна и затова	какъ рухва затова
96	29	продължението н собствения му	предположението на и пр.
112	3	да посегне неприкосновеното	да посегне на неприкосновеното
114	27	защо да се срещнемъ	защо да не се срещнемъ
117	11	голѣмата кореспонденция	тѣхната кореспонденция
122	41	осведоменъ отъ споредъ	осведоменъ, навѣрно, отъ
122	42	А Сирковъ самъ	А пъкъ Сирковъ само
127	8	показания стария другарь	показания върху стария другарь.

Цена 30 лв.